СЛИВНИЦА

РАТ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ 1885

ОПЕРАЦИЈЕ ШУМАДИЈСКЕ ДИВИЗИЈЕ

НАПИСАО

СТ. ГРУЈИЋ,

ЂЕНЕРАЛ-ШТАБНИ МАЈОР У ОСТАВЦИ, — НАЧЕЛНИК ШТАБА ШУМАД. ДИВИЗИЈЕ У СРПСКО-БУГАРСКОМ РАТУ. —

(СА 6 КАРАТА И КРОКИЈА)

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДЕНИКА
1887.

3020

ГДЕ ЈЕ ШТА.

ИСПРАВКА

1, На страни 6, у саставу Шумадијске дивизије стављен је моравски арт. пук, који је дошао да заступи шумадијски, пошто овај са мобилизацијом на време није био готов.

Доцније, за време операција, овај пук, истог састава као и остали, придат је био трупама Дринске дивизије, где је остао до свршетка рата.

Овим се објасњава зашто Шумадијскога арт. пука нема нигде споменутога у општем Ordrre de Bataill-у трупа наше војске.

2, Ситније штампарске погрешке, молимо да сами читаоци исправе по смислу.

РЕЧ У НАПРЕД.

Дело ово написано је у доброј намери. Циљ нам је била на првоме месту да њиме расветлимо догађаје из нашег рата са Бугарима, набрајањем истинитих факата, а потом да порадимо на томе да се створи у нас што правилније гледиште о *Сливници*, као предмету о коме се још и данас живо говори и разбира.

Разлози пак. који су нас на овакав корак навели јесу:

1, Да се престави истина; и

2, Да се узме у заштиту правица.

Колико је ово све нужно, држимо да о томе нетреба трошити речи, нарочито кад се узме у обзир све оно, што је досад било у нас или на страни о нама, нашој војсци и догађајима из овога рата писано.

Као што се зна писало се, нарочито после рата о нама различно. Неки су говорили у својим гласилама, да је Сливница ресултат *„осуства државне мисли“* у наше војске; други опет да нам је дошла

Сливница зато, што је била хрђава државна политика; трећи да смо имали мало војске и ратне спреме, а нарочито муниције; четврти што војска није била онако и онолико одушевљена, колико се од ње раније очекивало, ит.д. ит.д.

Еле, свак је наводио за узрок неуспеху ратном по нешто што је држао за основано, пружајући се у правцу своме; али нико још до сада није изишао са прàвим узроцима, који су фактички имали пресуднога уплива на онакав исход рата, какав је у ствари био.

Дали је томе узрок било неко неразјашњиво околишење, око тога питања, или оскудица довољно података, ми незнамо. Главно је, да ствар ова треба једаред да се потанко исцрпи и положени проблем по могућству коначно реши.

У то име, да се, дакле та празнина колико толико попуни, ми смо се и латили тога посла, и тога ради сво и публикујемо ово дело.

Све што је у књизи овој стављено, особито операције, црпелисмо из нашег сопственог извора, стеченога у самоме овоме рату, тако да нико од читалаца неморa презати од тога да је где год каква неистина казата. Напротив, приликом излагања факата ми смо се трудили да их што верније преставимо, те да ово дело после послужи и као сигурна грађа за доцнију историју нашег рата са Бугарима, — ако се кад год уписала буде.

Има нешто, што би на први поглед изгледало као излишно у овој књизи. Читаоци ће то сами упазити, и видеће, да је и то *нешто* било нужно, ако се оће догађаји свестрано да расветле и оцене.

У осталом наша је савест мирна. Набрајањем догађаја из овога рата ми смо, са обзиром на положај који смо у овоме рату заузимали, издањем овим нашу дужност према општој ствари испунили, а до другова осталих у војсци, који су у сличном положају за време рата овога били, стоји: — оћели и они слично овоме што урадити — или не.

10 Јуна 1887 год.

Београд.

Ст. Грујић

СЛИВНИЦА

РАТ СРБИЈЕ и БУГАРСКЕ 1885 ГОД

ОПЕРАЦИЈЕ ШУМАДИЈСКЕ ДИВИЗИЈЕ

I
Повод рату.

Бугарска влада 6 Септембра 1885 учинила је нешто што је у први мах изненадило готово целу Европу. Она је овога дана, по нарочито раније смишљеноме плану, са војском својом ушла у Источну Румелију и на рачун нереда што га је пре тога сама тамо направила, прогласила јединство двеју суседних земаља — Бугарске и Источне Румелије.

Тај њен корак Европа је примила ћутањем, али Србија то није учинила, него је на то одмах одговорила мобилисањем своје „активне војске и другога позива." По ономе како је у почетку изгледало цељ је овоме мобилисању била да се стане на пут разним тајним умишљајима једне суседне владе, којој је поред осталога главан смер био, да од јучерање Бугарске, на штету других Балканских држава, начини велику Бугарску.

Корак овај (мобилисање), може се рећи, нашао је у први мах широко земљиште за свој успешан развој поред осталог и зато, што је влада Бугарска пре тога нашој влади већ била дала довољно не сумњивих доказа о своме непријатељскоме расположењу и

то како наспрам ње саме, тако и наспрам Србије и Српскога народа, тако, да је се то на свакоме њеноме кораку јасно видело. Стање овако између наше владе и владе бугарске створено услед горњих узрока, постало је најпосле тако запето, да је требао само један најобичнији случај, један и најмањи повод да избије на површину, па да се свему дотле крај учини.

Јер док су људи на управи Бугарске без икакве потребе поред осталог, стварали питање Бреговско и отворено сметали правилном развићу наших трговинских односа, дотле је њина инспирована штампа на сва уста грдила Србе и Српски народ, тражећи од овога чак и неке покрајине, за које се историјски зна да бугарске никад нису биле.

Но ма како били основани разлози, са којих је одмах у почетку наша влада приступила мобилисању војске после Пловдивског преврата, макар да је и сам овај догађај по интересе Српства био штетан — опет зато имало је доста мислилаца у земљи, који нису могли веровати, бар у почетку, да би Србија зато непосредно са Бугарском у рат угазила.

Земља једна, која је за непуних десет година без мало три рата имала и тога ради, као и због других економских прилика, толико се материјално била исцрпела; онда, кад је на првоме месту тих живот за њу био прави спас, — така земља јамачно неби се могла без велике невоље лако решити на нове жртве и ново своје материјално сатирање.

Из ових обзира — дакле није ни чудо ако се у почетку држало, да мобилисање војске у Србији нема онај значај, који је доцније имала, и што се иста узимала само као мера *преке нужности*, изазвана озбиљним приликама у суседству, а у исто доба и залога за успешнији рад Европе на повратку старог реда ствари на Балкану. И доиста, сваки онај који је год озбиљно посматрао догађаје тада и имао пред очима основе на којима је Кнежевина Бугарска почивала, утицај

Европе на њено стварање и њен развој у опште и т. д., — тај другојачије у оно доба није могао о ствари ни мислити.

Но било како му драго, на сваки начин до сила потписница Берлинског уговора стојало је *првенствено* да се питање ово коначно реши; а да је то у истини тако, види се јасно по томе, што је се код нас са ратном одлуком onолико дуго оклевало, после свршене концетрације војске.

Али Силама као да се није тада много хитало, нити им је било много стало до обазирања на тешке прилике у које је била запала Србија мобилисањем своје војске, него су ствар развлачиле све дотле, док се најпосле није растала и конференција, која је се тога ради била састала у Цариграду, — не свршивши ништа.

Међу тим прилике наше почеле су постајати све теже и теже. — 40.000 војске већ концентрисане лежало је најпре по околини Ниша а после тога у Пироту, Зајечару, Лесковцу и другим местима. Та војска, готово сва, проводила је време у нерадњи и за то време само је трошила.

Прошло је готово било два месеца од дана указа за мобилизацију војске, а још се није ништа знало шта ће од свега бити. На послетку, настало је неко неразјашњиво колебање како у политици, тако и у војсци. Са малим изузећем, све је обузето било неком нестрпељивошћу, тако да је већ сваки почео питати се, оће ли бити једаред крај овако једној необичној ситуацији, или ће се овако и даље остати, на штету и војске и државних материјалних интереса.

Нема сумње да је положај владе наше био у овим приликама врло тежак. Пред њом је, силом прилика, а нарочито раније *пренагљеном* мобилизацијом, била створена једна тако тешка алтернатива, да је се и сама морала чудити и питати шта да ради, т. ј. или целу ствар да остави дипломацији, па војску

да демобилише, или да учини обратно, т. ј. са Бугарском да уђе у рат.

И једно и друго било је мучно извршити, јер се тада није могло тачно проценити, које је од овога двога теже било по њу. Учинили се оно прво, онда је било тешко наћи основаних разлога за оправдање дотле утрошених милиуна на рачун спреме и издржавања војске, за крпање народне снаге без потребе и т. д. — Напротив, прегне ли се на друго, онда се гази у један рат, којега се крај и последице у свакоме правцу нису могле лако догледати.

Како су прилике тадање биле веома озбиљне, то је остало још мало времена за прекидање ове тешке алтернативе. И влада је наша то добро разумела, па ју је доиста и прекинула. Наморана, тако рећи, силом прилика, *које је сама створила*, она се најпосле коначно одлучи на једно, и нађе за боље да одбаци прво и да се реши на друго.

Непријатељско држање Бугарске према Србији дотле; питање Бреговско; емигранти; равнотежа на Балканском полу-острову и њено одржање; повреда границе на Власини од стране Бугара и опасности које од овакога суседа могу доцније доћи за Србију — све то узме се повод да се питање о рату лакше прекрши.

И тако у очи 2 Новембра 1885. Бугарској буде рат објављен.

— —— . —

II

Ратујуће стране.

30. Септембра Србија је како тако била већ готова са концентрацијом своје активне војске. Главна снага била је прикупљена око Ниша, а остатак се је налазио нешто око Књажевца а нешто у Зајечару. Целом војском заповедао је Сам Краљ, помоћу свога ђенералштаба, који истина тада не беше још формално установљен, али ипак је у ствари постојао. Трупама у Књажевцу и Зајчару управљао је ђенерал Лешјанин, који је узгред буди речено, дуго у Београду стојао на расположењу, после свршене мобилизације и концентрације, и тек последњих дана био позван да прими команду над војском поменутом.

У очи пак самога огласа рата (30 октобра) снага војске српске овако је била подељена и распоређена:

Врхов. штаб у Нишу. — Начелник штаба — пуковник *Јов. Петровић.*

I *Главна војска.* Дивизије у саставу:

1, *Моравска* — командант, пуковник *Топаловић;* начеоник штаба капетан *Станковић;* дививиски штаб у *Кални* а трупе на Дешчани кладенцу и околини овога;

Пешадија:

I Актив. пеш. пук — 4 батаљона (подпуковник Гајновић).

II Актив. пеш. пук — 3 батаљона (пуковник Аџић).

XIV Акт. пеш. пук — 3 батаљона (потпуков. Бајаловић).

Свега 10 батаљона.

Даље, I пеш. пук II позива — 4 батаљона.

Коњица: — 1 ескадрон дивиз. коњице.

Артилерија:

2 пољске и 2 брдске батерије; напослетку, чета пионира са деповом, санитет. чета са болницама (4 на броју), муниц. колоном за пешадију и артилерију) и возови.

2, *Шумадијска* — командант, пуковник *Бинички;* начелник штаба мајор ђенералштабни *Ст. Грујић;* — штаб дивиз. у Пироту; трупе само од части у овоме месту а остало све према граници, на простору од Сукова моста до Пирота.

Пешадија:

X акт. пеш. пук. — 3 батаљона (мајор Л. Павловић); четврти у позадии (Крагујевцу и Гор. Милановцу).

XI пеш. акт. пук — 3 батаљона (мајор Дим. Ц. Марковић);

XII акт. пеш. пук — 3 батаљона (мајор Сава Петковић)

Свега 9 батаљона активних.

Коњица: — 1 дивиз. ескадрон.

Артилерија:

4 пољ. батерије — од морав. арт. пука (потпуков. Мостић); чета пионира са деповом, чета болничара са 4 пољ. болнице; муниц. колоне (пешад. и артилеријска) и потребни возови.

3. *Дунавска Дивизија* — командант, ђенерал *Милутин Јовановић.* Начелник штаба подпуковник ђенералштабни *Путник;* размештена по селима северно од Пирота. Штаб дивизијски у Пироту.

Пешадија:

XIX гард. батаљон (придат);

VII акт. пеш. пук (престолонаследников) — 3 батаљона (мајор Ванлијћ).

IX акт. пеш. пук — 3 батаљона (ђенералштаб. потпуковник Стокић).

XV акт. пеш. пук — 3 батаљона (потпуковник Срећковић).

Свега 10 батаљона.

Коњица: 1 дивиз. ескадрон;

Артиљерија:

Дунав. арт. пук — 4 пољ. батерије (пуковн. Хорстиг) чета пионира са депоом; болничари са болницама (4 на броју); муниц. колона (пеш. и артилеријска); потребни возови.

4. *Дринска дивизија* — командант, пуковник *Јов. Мишковић;* начелник штаба капетан ђенералштаб. *Вукоман Арачић;* распоређене по селима западно од Пирота у кантону. Штаб у Пироту.

Пешадија:

IV акт. пеш. пук — 3 батаљона (мајор Павле Штурм ;

V акт. пеш. пук — 3 батаљона (мајор Свет. Магдаленић);

VI акт. пеш. пук. — 3 батаљона (потпуковн. Остојић).

Свега 9 батаљона активних

Коњица: 1 дивиз. ескадрон.

Артилерија:

Дрински арт. пук — 4 пољске батерије (потпуков. Јосип Јаковљевић); чета пионира, са депоом; санит. чета са 4 своје болнице; муниц. колоне (пешад. и артилериска) и припадајући возови.

По овоме што је овде казано главна војска наша састојала је се из *четири пешадијске дивизије* која су скупа имале:

38 акт. пеш. батаљона;

14 пољ. и 2 брдске батерије;

4 ескадрона дивизијска;

4 чете пионира са деповима;
4 болничар. чете (са 16 болница);
4 муниц. колоне и 4 возарска пука.

Пошто батаљони у ово доба нису били јачи од 900 људи, а батерије пољске од 6 топова, то се може са сигурношћу казати да је оредна јачина сваке од ових дивизија била око 10.500 људи, од којих је долазило 9000 на борце а остало на неборце.

Цела пак *главна војска* према овоме није износила више од 42.000 људи (36.000 на борце а остало на неборце).

Иза ове војске у позадини стајали су на расположају још и ови резервни делови:

1 Резервна колона муниција
1 Резервна санит. чета;
1 Марвени депо; и
1 Понтонски воз од 100 м. дужине.

Сви ови резервни делови најпре су били дислоцирани у Нишу а после су дошли и они у Пирот.

Сем ових побројаних трупа глав. војске. стајала је под врхов. командом и једна *коњичка бригада* као засебно тело, од 8 ескадрона а у јачини од 800 сабаља. Бригада ова, које се командант по своме положају равњао са командантима пешадијских дивизија, у ово доба (30 октобра) налазила је се на граници јужно од Пирота у осматрању. Њен командант био је пуковник *Јов. Прапорчетовић.*

II *Споредна војска* (Тимочка) — командант ђенерал *Лешјанин;* начеоник штаба пуковник *Радован Милетић*; штаб у Зајечару, а трупе расмештене нешто у овоме месту, а нешто у близини овога.

5. *Тимочка дивизија* — командант пуковник *Илија Ђукнић;* начелник штаба капетан *Радојчић.* Штаб у Зајчару.

Пешадија:

III акт. пеш. пук — 3 батаљона (потпуковник Најдановић).

XIII акт. пеш. пук — 3 батаљона (мајор Станић).
1 батаљон VIII пука[1])
Свега 7 акт. пеш. батаљона.

Коњица: — дивиз. ескадрон и 2 ескадрона другога позива.

Артиљерија:

2 пољ. батерије тимочкога пука (мајор Оптркић);
1 брдска батерија.

— Чета пионира, чета болничарска са болницама (свега 4 на броју); муниц. колоне (пешад. и артилеријска) и потребни возови.

Осим ових трупа војска је ова имала још:

VIII и IX пеш. пук II позива — 6 батаљона; и
XIII и XIV пеш. пук II позива — 8 батаљона

На левоме крилу (Дунаву) стајао је такође један опсадни парк за потпомагање операција према Видину.

Према овоме, дакле, свему излази да је се целокупна снага ове војске састојала из:

7000 бораца активних; и 11.200 бораца II позива — свега 18.200 бораца. Но кад се овом броју дода још 2800 небораца, онда је војска ова бројала свега: 21.000 људи.

Додали се ова цифра оној напред, онда излази да је се сва наша војска састојала из 54.200 бораца и 8800 небораца. То је била сва наша снага, на целоме нападноме фронту, који је се протезао северно од Дунава (ушћа Тимока) и јужно до Врање.

Коњичка бригада са њених 800 сабаља није у ову цифру ушла, пошто се она рачунала као једно засебно тело, са нарочитим задатком.

Сва активна пешадија имала је пушке м. 80, а она другога позива старе пибодоваче; коњица дивизијска од чести је била наоружана кратким пибодо-

[1] Један батаљон од овога пука остао је био у Београду, а један је био употребљен дуж железничке линије са нарочитим задатком.

вачама, а од чести новим карабинима, онако исто као и коњичка бригада. Сем пет озадњих батерија сва остала артилерија имала је старе Лахитове спредњаке, познате још из ратова 1876 и 1877/8.

Са муницијом пешадијском у почетку се није знало како је се стајало; али доцније се видело да је није било довољно за једну војну

Како је мобилизација војске извршена нагло и на брзу руку, то је у погледу снабдевања са оделом и осталим потребама подмирена најпреча потреба. Све што се је у магацинима нашло употребљено је одмах, заједно са оним што је се дотле сматрало као веќ излишно и расходовано. Доцније, за време мобилизације и даље до самога почетка непријатељства убрзало је се са израдом одела; али ипак зато могло је се видети више активних батаљона одевених белим оделом (цвиличним), капама и танким чоханим шињелима и око краја октобра, па и после овога времена. Опанак је у пешадији био главна обуќа а чизме код коњице и артилерије.

Са оделом најгоре су биле снабдевене ситне части, као што су муниц. колоне, болничари, занатлије, тако да се управ може реќи да га никако нису ни имали, него су због тога морали иќи готово голи и боси.

Артилерија је имала уопште мало добрих државних коња. Веќи део запрега сачињавали су ситни домаќи коњи покупљени више на брзу руку од народа.

Муницијске колоне, пољске болнице, инжинир. депови и профијантске колоне, запрегнуте су биле са воловима и то махом слабим, опалим и тромим. Ако је где код ових делова било коња, то је било оно што се није могло за батерије употребити.

Комора је мобилисана у половини састава и све у опште била је у врло хрђавом стању. Изузеќа у

овоме чинила је само комора виших штабова, где су били изабрати обично најбољи коњи и најбоља кола.

Пошто је мобилизација, као што рекосмо у опште невероватно брзо текла, то није ни чудо што су многе јединице морале се попуњавати комором доцније у току и после свршене концентрације трупа, па и касније за време самих операција. Што је год кола било узето пописом од народа за рачун коморе, са малим изузећем — као што рекосмо, — било је све тако слабо да се доцније морало нарочито и веома много трошити ради оправака....

Овако, ако не још горе стојала нам је војска и у погледу интелектуалне спреме њене.

Има и дан данас у нас официра, који непрестано и стално стоје на гледишту, да свак онај ко једаред обуче војничко одело, па се притом обучи још по такту маршовати и оружјем по темпу радити и научи колико толико да слуша, — да је он одмах и војник. Ово гледиште махом је заступљено још и данас код наших трупних официра, а налази се међу овима и по који школован, који оваку једну јерес не само што распростире, него још свим силама настојава да је и на практици о ствари.

Међу тим, ми не држимо то гледиште за оправдано, тим пре што су га и наша дојакошња искуства ратна већ оборила и поништила.

Да војска једна буде истински војска, — способна за све а нарочито за *агресију* (какву задаћу данас има наша војска) сем одела, спреме у радњи и употреби оружја, маршовању и познавању најобичнијих основа субординације и дисциплине, — треба на првоме месту да буде *морална*. А морална биће само онда, ако буде по свом положају и позиву носилац какве велике замисли, основане на историји и [illegible] ога народа. Да пак војска [illegible] ни носилац таке једне [illegible] та идеја устали трај-

ном политиком саме земље, и да то постане основ организацији и уређењу оружане снаге земаљске; јер без такога предходнога основа није могуће никад подесити одговарајућу организацију ма какве војске у свету.

И сад, уколико је та замисао народња узвишенија, у толико ће и сам позив војске бити узвишенији, светлији и часнији.

Но да се једна војска створи за овакве задаће, да она доста буде достојан израз каке велике народне замисли, ми опет велимо-поред одговарајуће организације, поред тактичнога васпитања и стројне службе, — она треба да буде на првоме месту духовно васпитана. Морал је покретач, који је свет уопште подигао из пепела и одвео га светским напретцима; морал је основ опстанку света и његова бића. Код војске је морал то исто; и њено биће на њему се оснива.

Војска, која није морална, и то не зато што је сама од себе така, него што је се пропустило да се морално васпита, — така војска не може имати у себи покретача за велика дела, која траже пожртвовање и отворено гледање у опасност. Така је војска *без духа*, без *моралне величине*, која свагда, а нарочито у агресивним ратовима, коначно пресуђује.

Да Наполеон I није оснивао све на дух своје војске, он доиста неби толиким агресивним војнама прославио име народа француског и војске му. За Немце данашње то исто вреди; јер да ови нису мислили на јединство и према томе спремали војску, неби никад било немачког царства. Са малим изузећем то вреди и за Италију, и т. д.

По томе јасно је *да се за агресивне цељи и намере мора свагда и нарочита војска стварати и васпитавати у свакој земљи;* јер ако се тако не уради, онда је цељ са таком војском промашена и земља с тога у опасност доведена. По томе свака држава се мора, хтела не хтела, решити претходно или на

агресију у будућности, или одлучити се на пасивност, па према томе мора себи и снагу спремити, уредити и васпитати. Јер другчије се, као што рекосмо, мора спремати војска за агресију, а другчије за обрану и подмирење локалних потреба, као што је на првом месту одржање реда у земљи, шт.д. Војска једна, која се уређује и спрема за агресију несме мислити никако на обрану, а још мање на *искључну службу сигурности у земљи.* Јер поред све добре основе за њено уређење, опет зато кад наступи последњи случај, онда настава и васпитање војске обично удара најгорим путем, те се у место *духа* и *узвишених идеја, уместо пожртвовања и самопрегоревања за високе* сврхе, развија моралан квареж, који дух и најбоље војске у основу подрива и често је доводи до коначне моралне пропасти. Историја нам ратна даје доста примера, из којих се може јасно видети да подобна војска нигда није могла одгајити ђенија, нити великог војводу, него је редовно из себе лиферовала све саме мекушце и слаботиње, — људе који немогу бити никад поуздани, за ма како озбиљно војно предузеће.

Најмање пак овака војска може бити способна за агресију — освајања и покоравања!..

Ако се сад после овога обазремо на нас саме, па погледамо на ону шаку наше војске, што је било пред рат мобилисано, ми ћемо на мах видети једну ужасну противност свему овоме што рекосмо.

Ми смо пошли путем *агресије* а нисмо међутим испунили ни прве услове потребне зато. Агресија је тражила доста војске, (много више но што смо мобилисали), нарочито зато организоване и васпитане, — а ми све то нисмо имали, јер нисмо се за то раније побринули. Наше касарне, нарочито од ово десет година на овамо, нису биле у стању да стварају ти је у њима васпитање сврхама, него се ваз- калних дневних по-

треба, тако да су се махом у њима стварали људи не од духа, него људи од спекулације и нерада, људи које никад неби могла да оживи никаква висока замисао, која би се клонила ка сретнијој будућности престола и отаџбине. Што се васпитање и уређење наше војске уопште кретало противним правцем и ограничавало на локалне потребе, а не на агресију и друге узвишеније сврхе, томе су одсудно допринела, мора се признати, нарочито наша браћа из „аустријске војске“, који су вазда имали па и данас имају особено своје гледиште како на будућност наше војске тако и на њену задаћу.

Идеје водиље, код наше мобилисане војске, није дакле ни било, а сљедствено ни духовног покретача, — што је у Бугара напротив баш било.

Наша „петомесечарска“ и „једномесечарка“ организација истина давала је довољан контингенат војске па случај рата; али бадава, кад је све оно, сем кадра и резервиста, било само гола цифра. Оскудевало се и у спреми материјалној, а о настави да и не говоримо.

Према свему излази да нам војска ни *духовно*, ни *материјално*, ни *бројно није била спремна за један офанзиван рат, који јој је био 1885 намењен* и да због тога за последице рата, као што ћемо видети доцније, није била крива војска (материјал) него смо били криви ми — њени организатори, васпитачи и вође у миру и рату!

Што се пак одушевлења тиче и урођене срчаности нашег народа, на то се зар могло у почетку нешто и полагати; али опет не у онакој мери какког би га било, да су све прилике, о којима напред говорисмо, биле повољније. Јер да се који заиста одушеви, да лети к једној цељи свом снагом и душом својом, треба на то да је покренут ранијим васпитањем и идејом за којом жуди. Без тога је одушевљење само празна реч, без икаква значаја.

Ово што рекосмо потврдило је се, као што ћемо даље видети, и у овом рату, ма да су наше трупе при пролазу кроз Ниш, у време концентрације, по своме држању врло марцијалне изгледале, тако да им се са тога чак поред осталих лапка и сам г. *Пинтер* чудио !...

Но што нам снага војничка у опште није досежала за овај рат, на послетку може се лако објаснити; али одкуда у нас баш у томе времену да преовлада охолост и самопрецењивање? одкуда оно багателисање Бугара?! —

Да тога није у нас било, поред осталога, сигурни смо да се неби много што шта превидело, што је се у ствари превидело, нити би се онако лакомо дошло до објаве рата, као што смо видели!

Колико се у оно време противник омаловажавао види се јасно и по томе, што је у нас било и таких официра, од положаја, који су пред полазак својој дивизији из Београда свечано тврдили, да ће по прелазу границе трећи дан у Софији бити, — што наравно после, као што ћемо видети, не само нису били у стању то да учине, него су напротив, чинили нешто што је по несрећи личило на сасвим противно.

У осталом, да овако мишљење овлада у вишим нашим круговима, припомого је много и уплив графа Кевенхилера и г. Пинтера, који су за сво време концентрације за војском као сен узастопце ишли, и о њој се непосредно интересовали, непрестано хвалећи је.

Из овога краткога нацрта видили смо доста јасно, како нам је снага војна стајала у очи огласа рата.

Да видимо сад како су Бугари у томе погледу стајали.

Снага бугарске војске[1]) — Још пре мобилизације наше војске **Бугарска** је имала:

---

[1]) **Податке о Бугарској** војсци узели смо из француских војних [illegible]letin [illegible] union des officieres — за 1886 го[illegible]

[illegible]та даље), — зато, што смо нашли да [illegible] изнели Гопчевић и други новинари, [illegible]ма писали.

1. *Пешадије:*

8 пукова по 3 батаљона — 24 батаљона; сваки од ових пукова имао је даље још по један допунски батаљон. Али како су батаљони били у пуковима сваки по 1000 људи јаки, то је цела пешадија бугарска бројала на 32.000 људи.

2. *Коњица:*

2 пука, по 4 ескадрона — свега 8 ескадрона;

3. *Артиљерија:*

9 батерија пољских (по 8 топова) и 3 брдска (по 6 топова);

4. *Пионири:*

2 батаљона.

Остало све у одговарајућем броју.

Кад је у нас свршена мобилизација, Бугарска је одмах услед тога формирала (19 Септембра по новоме) још 8 батаљона пешадије, 8 ескадрона коњице и 4 пољ. батерије — што све чини сумарно 40 батаљона пешака, 15 ескадрона коњице и 13 батерија пољских са 3 брд. батерије.

Наш противник, према овоме, може се казати имао је после горњег дана:

40.000 пешака;

2000 коњаника;

1600 топџија и 122 топа.

Али, то је било без Румелије. Румелија је такође имала 12 чета пешадије, 1 учеван батаљон, 1 ескадрон коњице и по батерије. — свега 13.000

Свака чета румелиотска бројала је 1000 људи; њихове дружине биле су јаке као бугарски пукови (3—5000 људи). Неколике чете наоружане су биле са Берданкама а остале пушкама система Крнкиног.

У ономе часу, кад је наша војска прешла границу, распоред бугарске војске био је овакав:

1. *На северу* (Видин) — четири батаљона допунска, 2 батаљона добровољаца, чета пионира. — командант, капетан *Узунов.*

2. *На западу* — код Сливнице и око ове 7 батаљона (1 од првога, 2 од четвртога и 4 од седмога пука) чета пионира 1 пољска батерија. — Командант мајор *Гудјев.*

На претстражи код *Цариброда*, од ове војске 2 батаљона (IV пук), 1 батерија и 2 ескадрона коњице.

У *Софији*: 2 батаљона од петог. пука, допунски батаљон I пука и 2 батерије пољске.

3. *На југу* (граница Македоније) у *Самокову:* 2 батаљона од петог пука; у *Дубници* 4 батаљона трећег пука 1. брд. батерија (6 топова), једна пољска батерија (8 топова). У Ћустендилу 5 батаљона, другог пука, 1 пољ. батерија, 2 ескадрона коњице, 1 чета пионира. Командант мајор *Грујев.*

4. Војска Бугарска у *Румелији* под *Николајевом:*

— у *Јамболи* (потпуков. Филипов) 4 батаљона осмога пука и 28 топа;

— *Трново-Серманли* (потпуковник Муткуров), 4 батаљона шестога пука, 1 батаљон (првога пука) и 2 ескадрона од 2 пука.

— У *Филипопољу* 2 батаљона I пука.

Војска ова у Румелији била је свагда готова да се може кренути одмах чим се нареди, на било то на југ или запад.

Из свега, дакле, излази, да је у ово време, кад је наша војска већ била концентрисана око Зајечара, Пирота и Дешчани Кладенца (30 Октобра), Бугарска фактички имала на расположењу:

6000 око Видина.

10.000 према Пироту и Дешчани Кладенцу.

3500 у Софији:

11.500 на граници Македонској: и

12.500 у Румелији:

Што чини свега 43.600. чисто бугарске војске, цифри кад се дода 13.000 Румелиота. онда се број пење на 56.600.

Но, баш и да се неузму Румелиоти у рачун овде, опет зато Бугарска је у овај мах располагала са 43.600 војника, што ће рећи да је за читавих 10.600 војника била слабија од нас. Напротив, урачунале се овде и Румелиоти, што се неизоставно мора учинити, онда се може казати да је Бугарска имала свега 56.600, а то значи да је она од нас тада била јача за 2400 бораца.

Но ово би био наравно крајњи случај, на који се у нас у своје време није никако помишљало, пошто је узето било за основу мишљење да не само што неће моћи Румелиоти у овоме рату учествовати, но да ће и већи део чисто бугарске војске, нарочито онај у Румелији, остати противу нас неупотребљен. Претпоставили се пак обратно т. ј. такав случај, да и војска бугарска из Румелије буде кренута за Сливницу ради учешћа у рату, и ако би се та претпоставка остварила, онда би, како се онда држало, на томе путу иста била посебице још на маршу потучена, пошто би дотле Сливница била узета и главна Бугарска војска на томе месту коначно разбијена !...

Победоносна наша војска на Сливници јурила би брзо напред да заузме Софију и на томе свом путу све што би пред собом нашла тукла би, па ма то била и потпорна војска из Румелије. Претпоставка, да ће операције на случај рата муњевито тећи у опште од наше стране и, да ће наша војска без обзирно продирати у Бугарску — учинило је, наравно, те је напред поменута могућност превиђена и сасвим као неважећа за меродавне кругове узета.

Према овакоме, дакле, рачуну, ми смо дојиста били знатно у превази над Бугарима, у односу бројне снаге заједничке; јер се насигурно држало да ови неће моћи извести више противу нас од 35—36.000 војника,

а то је било мало, према цифри наше војске која је као што рекосмо износила на 54.300 војника. —

Према овоме, дакле, бројни однос обеју ратујућих снага у тренућу прелаза границе био је овакав:

Према Видину: наших 18.000 бораца — Бугара само 6000.

Према Софији: наших 36.000 — Бугара 13.600.

Остатак, до напред показане цифре (а то је око 20.000) требао је тек да придође из Румелије, границе Македонске, а зато је опет требало времена. —

У погледу материјалне и интелектуалне спреме Бугарска је војска далеко измакла била од наше. Ми и Бугари у овом правцу савршено смо се разликовали. Јер док су њихови магацини снабдевали војску њихову најбољим ратним материјалом, оделом и осталом спремом војном, дотле је то у нас, поред толиких новчаних жртава све било лоше. Треба ли да наводимо доказе за ово? Држимо да нетреба!...

Даље, њихове касарне нису спремале у својим недрима војску за локалне потребе или одржавање реда у земљи, него је ова васпитавана у сасвим другоме духу и свагда с погледом на високе сврхе своје земље. Офанзивни дух, који су тако крепко у њу усадили руски официри, и чврсто војничко васпитање учинили су толико, да је она слободно могла да прими на своја леђа извршење оне велике замисли, којом је била задахнута традиционална политика Бугарске и Бугарског народа од вајкада.

Та сама помисао на уједињење двеју Бугарски и одбрана дела које је у то име отпочето, били су довољни основи да и онако већ јаку моралну моћ Бугарске војске још на већи ступањ уздигну и узвисе!

Оно, дакле, што м[illegible] и, — Бугари су
имали. Војска им ј[illegible] та од наше;
а имали су прито[illegible] ој-

сци њиховој будила дух и гонила на пожртвовање, — док свега тога у нас није било.

Бугари су ћутали и тако се понашали као да нису на агресију ни мислили, али су се зато спремали; ми, напротив, забадава смо на исту мислили, кад на томе нисмо ништа радили!...

Пешадија је била наоружана сва Берданкама а добровољци пушкама система Крнке. *Артилерија* је била измешана: имала је пруских острагана (круповних) и руских остраганских бронзаних топова. *Коњица* је имала карабине Бердановe. Одело и сва остала спрема такође је била у подпуном реду, много боља од наше. Сталну интендантску струку Бугари нису имали. Посао интендантуре вршили су цивилни чиновници, за тај посао нарочито регрутовани, тако да ниједан официр није иза строја изостао.

Напослетку, Бугарска влада се је побринула још зараније, да се помоћу утврђења приступ Софији што више отежа, а у колико је у томе успела видећемо доцније. —

III.

Земљиште.

Пошто је земљиште свагда важан чинилац у рату, и, пошто оно уопште веома много утиче на сам рат — то ћемо се овде и на њему за тренутак задржати. Неки савремени писци називају земљиште *четвртим родом војске*, и оно је то овде у истини. Наш рат са Бугарима то је најбоље доказао, те и по томе вредно је да се на овој тачци мало забавимо.

Услед рата Србије и Бугарске обе државе са Румелијом биле су једно *ратиште*. Али, како према снази ратној обојих страна и природи саме војне, операције нису могле бити у никојем случају баш до краја изведене т. ј., до завојевања читавих земаља (држава), то се и зона ратних операција према томе може сматрати као знатно смањена.

Према томе, за Србију може се рећи да би ратној поплави изложена била само источна половина земље, док је, напротив, на страни Бугара била отворена њена западна половина.

Онај део Србије, дакле, што би био изложен рату, граничи се од Севера Дунавом, са истока нешто Дунавом нешто Тимоком (до Трнавца), а после благим и готово неприметним повијарцем старе планине све до Вршке Чуке. Затим венцем поменуте планине до изнад Дојкинаца (врх. Сребрна), и даље ланцем (преко Славиња и Тепоша), до новога према Сукову.

Од југа природном пругом, која даље иде западу на Стол, Дешчани Кладенац, Бабину пољану, и т. д., к Врањи.

Од запада, напоследку, већим делом великом Моравом до Крушевца, а одатле на даље Расином на Копаоник, Пролупљеник, Преполац, Мрдар и Голак, до над Врању.

Цела ова просторија са малим изузећем сва је врлетна. Једино поморавље од ушћа Мораве до Ниша равно је и свуда на све стране проходно. Од Ниша па идући на југ или исток (Моравом и Нишавом) изузевши Топлицу, земљиште се ситније грана и по томе пролазност је тежа.

Четири важне реке, пресецајући ову пространу земљишну просторију, чине четири лепе и питоме долине.

1, *Тимок.* На страни источној; извире у јужноме делу старе планине, испод врха св. Николе; иде до некле на југ, па затим (од Пандирала) окреће к северо-западу и продужава даље у истоме правцу тако, до села Дервента. Одатле наставља даље свој пут к Књажевцу, обрћући на северо-исток. Од Књажевца дере махом тесном долином к Зајчару, идући правце на север.

На дужини од 50 к. метара, корито Тимока је поново свуда узано, а стране долине стрме и згодне да се свуда лако затворити могу. Тек код Брегова улази у равањ, тече доле подводним земљиштем тихо, и по све лагано, док најпосле не сађе у Дунав код Раховице.

2, *Морава.* Највећа река у Србији. Тече кроз сред краљевине с југа на север, и дели земљу на две готово једнаке половине. Има два извора; али јој је главни онај на косовоме пољу (јужно од Гиљана). Са извора она тече у северо-источноме правцу, и кад доспе до Врање, онда окреће право на север; иде даље к Лесковцу, Алексинцу и код Сталаћа са-

стаје се са западном моравом; одавде после као велика морава тече непрестано на север, док најпосле несађе у Дунав испод Смедерева.

На своме путу од извора до Сталаћа, Морава прима у се с леве стране више река, од којих најважније су: Ветерница, Пуста река, Топлица, Власина и Нишава.

Од Врање до Лесковца тече махом клисуром, а одавде лепом пространом и питомом долином.

3, *Нишава.* Има два извора: један код села Гинаца у Старој Планини а други јужно од Трна. Због овога она се почиње звати овим именом тек од Суковог Моста на даље Пироту; иначе је одатле на навише позната као Суковска и Калотинска река.

Од саставка ових двеју вода (Суков мост) тече Нишава даље на северо-запад, лепом питомом долином све до Пирота. Одавде се сужава ова долина, те тако река тече даље теснацом остављајући Будим дел лево, а Нишор десно. Одавде продужава даље Белој Паланци у истоме правцу, затим, пошто ово место прође, улази у строг теснац (код Црв. реке) из кога најпосле излази спроћу Бање. Од овога места иде опет лепом и пространом долином, и, пошто прође Ниш, слази у Мораву спроћу Сечанице.

4, *Топлица.* Извире на источној страни Копаоника; до Куршумлије иде строгим теснацом. Одавде па на даље земљиште се нешто отвара и она тече лепом долином, која се све више отвара, што се Прокупљу више долази. Од овог последњег места иде готово равницом. док најпосле не сађе у Мораву спроћу Курвин града.

Најбољи су путови, и то од *истока на запад:*

а. Пут Зајчар-Честобродица-Ћуприја:

б. Пут Књажевац-Бања-Алексинац-Крушевац;

в, Пут Суков-Мост-Пирот-Ниш и даље Алек--Ћуприја и т. д.:

Пут Пирот-Лесковац:

д. Пут Бела Паланка — св. Никола.

Од *Југа на Север.*

а, Пут дуж Мораве од Врања, преко Лесковца, Алексинца и даље Ћуприје;

б, Пут Ниш-Књажевац, Зајчар и Неготин.

На овој просторији никаква утврђења од стране наше нису била спремљена. Једина тврдиња Нишка била је нешто уређена и спремна за обрану и то доцније. Мали градићи у Пироту и Белој Паланци, без вредности су, и служили су само као склоништа муниције и оружја.

— Напротив, *део Бугарске*, који је имао да буде у првоме реду поприште рата граничи се:

Од *Севера* Дунавом: од Раковице, на Калафат, Лом Паланку, Ћибар Паланку, Рахово до Никопоља.

Од *Истока* р. Видом; затим сувом међом, до спроћу Бање.

Са *Југа*, сувом границом Бугарске и Турске, која иде на Џумају, Ћустендил и Бабину Пољану.

Од *запада:* Тимоком до Трнавца, а одавде сувом границом преко Вршке Чуке, Бабина Носа, св. Николе, Бабина Зуба, гребеном старе Планине до изнад Дојкинаца. Одатле преко Славиња, Тепоша, Нов. Обреновца, Стола, Дешчани Кладенца до Бабине пољане.

Цела ова просторија природно је подељена балканским ланцем у два дела: Северни и Јужни. Први (северни) раван је и питом, а други (јужни) врлетан и веома испресецан. И због тога, што су ова два дела одвојена један од другога таком једном природном пречагом, као што је — Балкан, свака од њих чинила су по једно *Посебно војиште.*

Северно војиште просецају више вода, слазећих готово равноодстојно са Балкана у Дунав. Од тих вода најважније су:

р *Арчијар.* Извире према Бабиноме Носу, на северној страни балкана (старе планине), тече овом

готово равницом право на север, и пада у Дунав код Арчијар Паланке, која се и зове по имену ове реке.

р. *Лом.* Има више извора; најглавнији су они у Балкану, северно од св. Николе. Тече даље терасастим земљиштем у северо-источноме правцу, поред Татар-махале и затим слази у Дунав спроћу вароши Лома.

р. *Ћибрица.* Пола тече равницом, а пола увире у земљу, и код Ћибар паланке утиче у Дунав.

р. *Огост.* Извире у Балкану, јужно од Берковице, горњим и доњим делом тече питомом равницом а средњи јој је под земљом. На њој су важна места Берковица. Милковац, Вишедрина. Утиче у Дунав спрам Петровена.

р. *Скит.* Извире из благих падова, северно од Враце. тече све равницом и пада у дунав спроћу Петровена.

р. *Искар.* Највећа у овоме делу данашње Бугарске. Извире јужно од Самокова, тече затим даље на север планинским земљиштем и пошто с леве стране прими р. *Сливницу*, продире у Балкан и ту увире у земљу. На северној страни Балкана опет избија на површину, продужава даље ток свој северу лепом равницом и најпосле улази у Дунав између Гидена и Бесли.

р. *Вид.* Знаменита из рата 1878. Извире у Балкану и скоро равноодстојно тече са Искром. лепом и плодном равницом, док најпосле не доспе у Дунав спроћу Ислака.

Најважнији путови.

Од *Запада на Исток*:

Насип од Неготина до Видина: и пут. Крченик, д Зајчара, преко Куле за Видин.

Од *Југа на Север*:

св. Николе за Белоградчик у Видин и

Крченик, из Берковице за Рахово и Лом-Паланку.

Крченик, из Враце за Рахову.

Насип, Орхонија-Плевна.

Има још довољно попречних споредних путова, који главне линије пута собом вежу, поред тога што је и само земљиште у свима правцима проходно.

Од тврдиња које се на овој страни налазе најважнији су град *Видин*. Лежи на десној обали Дунава, отприлике 48 к. метра испод утока Тимока. Брани поред осталога све путове, који воде из долине тимочке, као и онај што иде из Софије преко Берковице за Крајову. Брани, најпосле, и водени пут Дунавом.

Видин је давнашња варош; има на 30.000 становника. Како унутрашњост саме вароши, тако и саме тврдиње опасана је од свих страна једним непрекиданим зиданим појасом, којега Дунав испира северни део. Остали делови овога појаса на фронту, од пола миља заклоњени су предграђама, која су исто тако опасана земљаним опкопима, наслоњеним на Дунав помоћу сталних утврђења, јаким редутима на оба крила.

Сама тврдиња лежи на једној узвишици са које доминира пространим и подводним ливадама, које ју окружавају.

Појас тврдиње до Дунава има вид испрееламан (Кремаљеран) и износи 1700 корака дужине. Остатак се састоји из седам бастионираних фронтова, који опасују варош у облику полу-круга.

Профил је бедема правилан и најјачих размера, као и у већини других турских тврђава. Парапети (прсобрани) су обложени корпама, и Terre plein је 12 метара широк. Она страна што је до воде удешена је тако да њу и пешадија употребити може. Све ескарпе и контр-ескарпе су обложене. Ровови на јужној страни водом су напуњени и блатни су.

Кад Дунав сувише надође, испуне се сви ровови; али зато преко њих лађе немогу да плове нити да се граду јаче приближе.

Спољна утврђења су састављена све од самих равелина, у облику линета; обложени су и има их по један пред сваким бастионираним фронтом.

Сакривени пут са гласијом допире са оба своја краја до Дунава; заклања тако цео главни ров, који је везан са оним од равелина на целоме фронту. Под гласијом има и мина.

Кроз сваке две куртине са стране Тимочке има по једна капија, за саобраћај са спољашношћу и таких капија има 4. Саобраћај је овај осигуран помоћу мостова на главноме и равелинскоме рову, и пролазе испод равелина и гласије. Јужна се капија зове *Стамбол капија*, прва до ње суседна у лепоме оријенталскоме стилу Лончар-капија; западни излаз Пазар-капија, а северни Тлортин-капија. Водени фронт има такође 5 маљих врата.

Као споредно унутрашње утврђење сматра се замак бугарски, према Дунаву, но он служи само као магацин.

Казамате, што их има, служе само за слагалишта.

Дуж бедема озади има и један пут од 4 метра ширине.

Спољни појас има 10 линета, свака са по 6 топова, више два редута крилна, сваки по 18 топова. Пред самим овим појасом има и ров, који се према потреби може напунити и водом из потока Перезита, који је ту близу.

Сваке две и две линете стоје у св
љашношћу помоћу мостова рововских.

Периферија спољних утврђен
7000 корака а она унутрашња 3
Видин би могао у се примити
војника.

Бугари су овде пре рата имали мало војске, а пред сам рат гарнизон им је био јак 3—4000 људи, и то активних половину, а половину добровољаца.

Тврдиња је имала око 450 топова старих и 3 батерије крупових острагана.

Страна северна најзгоднија је за напад, јер нема према њој много тешкоћа за савлађивање.

Према Видину, са противне стране стоји влашка тврдињица *Калафат*, на једној тераси благој према Дунаву. —

Даље *Флорентин*, 30 километара од Видина уз Дунаво. *Арчијар Паланка*, 26 к. метара низ Дунаво; *Лом Паланка* до 45 километра и *Ћибар Паланка* 64 километра низ Дунаво од Видина, — мале су тврђавице без значаја.

Белограчик, варош на путу из Ћупрена за Видин. Има један градић на вису, такође од мањега значаја. Он затвара пут од Видина за Берковицу и даље. [1])

Јужно војиште. Јужно војиште чини горњи Искар, горња Струма и горња Нишава. По томе, што се ту сучељавају горњи делови ових река, овај део земљишта је по све важан и значајан. У војничкоме погледу ово је земљиште нарочито важно с тога, што се у пределе горњег Искра и Струме (Софију и Радомир) из долине Нишавске неможе никако доћи, док се непређе предходно *вододеоница* ових двеју река и реке Нишаве: Другим речима: *да се на Средички (Софијски) плато неможе изаћи и њиме овладати пре него се пређе Сливница, јер је ова на самој вододелници*

После од Филиповца (на путу Брезник-Трн) вододелница ова иде право на север, пролазећи на своме путу места: Прескрсје, Бакљицу, Забел, Плашанвац, Балај, Ранилову Корију; одавде између Радуловца

[1]) Фердинанд Леконт, Источни рат 877,8 II. део.

и Лалинаца прелази на Матарицу и Дел (пред Сливницом); затим продужава пењање на Брдањак Рисову, слети после на преседлицу Драгоманску, па се затим опет пење на *чепаљски камик*, или Петров крст, *Мургашки чепањ* и *Студенчу*.

На целој овој прузи пада веома у очи *Чепаљски камик* и *мека урева*, са своје висине; остали овде побројани врхови, више или мање једнако су високи.

Сем Искра овде нема великих вода. Од свију најважније су и то у изворноме делу Нишаве: р. *Калотинска*, *Лукавица*, и *Сукова*, које три скупа и чине Нишаву. У изворноме делу Искра: река Искрица, Сливница и Белица; у горњој Струми река филиповачка и копарска.

Главни путови, који из долине Нишавске воде у изворан део Искра и Струме, — *управ главне оперативне пруге у правцу к Софији ове су:*

1, Друм. Пирот-Суков хан-Драгоман-Сливница-Софија.

2, Друм. од Сукова хана преко Вранче за Брезник и Трн.

3. Друм. од Тепоша преко доњега висока (Протопопинаца) на пешчано брдо и Софију.

4. *Крченик*. уз калотинску реку. на Туден. Врбницу, пешчано брдо и Софију.

5. *Колски пут* уз Лукавицу за Сливницу и Брезник. и даље за долину Искра и Струме.

6. *Попречан пут* из Трна преко Филиповца и Брезника за Софију и даље на југ и исток; и,

7. *Попречан пут* из Софије за Берковицу. преко Пешчанога брда. Гинаца и Загорија.

Осим ових путова има доста и других споредних сеоских. који вежу поједина места међу собом на овоме простору.

...а била у овоме рату главан објект
...й концентрисаној у долини Ни-
објекту могло доћи само из

долине ове реке — то су путови ови служили природно као једини операцијони правци на овој страни.[1])

Тврдиња на овоме крају нема.

У оскудици ових, Бугари су се пожурили и рад упорније обране брижљиво утврдили на брзу руку како приступе напред поменуте вододелнице тако и положаје Сливничке. —

---

[1]) Војно географ. црте области горње Нишаве, прештампано из „Ратника“ 1882.

IV.

План операција.

По ономе што је са наше стране, од стране врхов. команде наређено уочи прелаза границе, тимочка војска као *споредна* имала је, разуме се, и улогу споредну, а *главна* улогу решавајућу.

Она прва требала је одмах, пошто пређе границу, најодсудније да дејствује противу Видина, осигуравајући свој десни бок од Белограчика, а са левим наслањајући се на Дунав, и пошто заузме Видин да у њему остави потребно оделење ради посаде, а са остатком да продужи наступање даље Белограчику, Берковици, а по потреби после према Трнову или Софији.

На случај да неуспе у овоме, да остави Видин у осматрању, а са оним што остане од војске да оперише у правцу Белограчика и даље Берковици.

У крајњем пак случају, да се ограничи на поступну опсаду Видина и осматрање Белоградчика, те да се на тај начин тимочка страна обезбеди од Бугара дотле, док се главна битка пред Софијом не реши.

Главна војска са својим задатком стајала је другојачије. Она је имала да се већим делом концентрише у долини Нишаве око Пирота, и одатле да се крене правце Средачкоме платоу, и даље Софији. Да би се ова[illegible] и [illegible]а што сигурније, три диви[illegible] и *Моравска* имале су [illegible]тегијскоме фронту

маршовања тако, да прва дође на лево, друга да буде у средини а трећа на десно крило. *Дринска дивизија* била је остављена за резерву и требала је да буде озади и ближе левоме крилу.

Коњичка бригада добила је нарочиту заповест, да се креће једновремено Доњим Високим за осигуравање левога бока и продирање у томе правцу, а I пук пешачки II позива да чува Власинцу, и да тиме осигурава десни бок целога стратегијскога фронта, који је био широк у ономе тренућу више од 30 километара.

Но како је моравска дивизија била веома далеко у десно (на Дешчани Кладенцу), и како је она морала у наступању своме узети Трн и Брезник, то су се и кретања осталих дивизија имала према томе удешавати тако, како би све три дивизије једновремено пред Сливницу дошле. — Тога ради опет Дунавска дивизија морала је бити као пиво окретања, и полагано се тако помицати напред, како су остале дивизије десно од ње кретале се.

Шумадијска — да маршира пут Брезника од Сукова моста к Врапчи; на путу да потискује све што пред собом нађе; десно и лево да се осигурава везама са суседним дивизијама, и да пази и стара се, да свагда остане на једној истој висини маршевога фронта осталих дивизија, неистичући се ни много напред ни остајући сасвим озади.

Моравска дивизија, за коју смо рекли да је била далеко десно забачена од глав. објекта, имала је у главном да чини исто оно што и Шумадијска само са више напора и брже; јер само тако она би могла бити кадра следовати кретањима суседних дивизија и у решавајућем тренућу доћи, кад и остале две дивизије пред Сливницу.

Ово јединство у операцијама појединих дивизија и непрекидна веза између њих, скопчане са слањем непрестаних и честих извешћа врхов. штабу

о кретању, — била је овде тим нужнија, што је се још унапред предвиђало, да ће на простору од границе до Сливнице бити извесно истурених мањих оделења противничких за заклон концентрације Бугарске војске на Сливници.

По томе, дакле, од извршења овога главнога услова, — од одржања тачне везе и јединства у кретању појединих дивизија зависило је сасвим и тачно извршење плана, или боље брзи и једновремени долазак свију фронталних дивизија пред Сливницу.

Да је овакав један план био добар и да је се могао извршити у суштини имамо доказа у примеру из војне 1805 и 1866 где је било такође сличних стратег. кретања само у несравњено већем размеру Тако н. пр. Наполеон је свео са Рајне на Улм четири велика кора тиме, што је наредио заодење левим крилом са непрестаним мењањем основе и то без погрешке, — онако исто као што су и Немци у другој то исто учинили дошавши концентрички пред Кенигрец поступним сужавањем првобитнога маршевога фронта свога. Као што се зна прво поменути војвода, усљед тако тачно извршенога кретања својих корова и концентрације истих пред Улм, био је у стању да одмах одсудну битку бије са успехом; а други су тукли решителну (стратегијску) битку пред Кенигрецом, *и то тек онда, пошто су претходно неколико дана пре тога поредом њихове колоне, у своме наступању за главну битку, свака за се имала по неколико бораба* (Траутенау, Паршниц, Скалиц и т. д.)...

Ми ћемо доцније на своме месту нарочито говорити о свему ономе, што је учинило да се ова два стратегијска марша тако сјајно изврш[illegible] будемо говорили о нашој стратегији [illegible] — а за сада само толико можемо напред поменута кретања била у в[illegible]

што су наша кретања к Сливници била у маломе, и, као год што су оба горња плана била добра и остварљива, да је и наш оперативни план нето тако био добар и извршљив.

Главно је сад само питање како је овај оперативни план био извршен, — што управо и јесте задаћа следећег одељка.

V.

Операције.

Новембра 2-ог у 7 часова изјутра Краљ је већ стигао у Пирот и узео у своје руке управу над војском. Тога дана требале су *рано* да почну и операције на тој страни. Тако је бар било наређено преко ноћ, и то наређење било је поновљено опет и сутра дан, приликом састанка дивиз. команданата у врхов. штабу. Разлози за овако форсирање били су сувише јасни, но најглавнији од ових био је тај, што се хтело још у самоме почетку на Бугаре да дејствује брзином и изненадношћу, пошто је иницијатива рада била на нашој страни.

Тако, дакле, Шумадијска и Дунавска дивизија имале су у задатку прве да пређу границу још пре подне, а Дринска да сљедује овима на извесном удаљењу, као резерва.

Да би се пак ово извршити могло, требало је одмах још у зору напустити кантонски распоред и кретати се према граници означеним збориштама. И, како су налози за Шумадијску дивизију у овоме смислу били послати појединим подчињеним командантима пете још у 9 часова у вече, то је цела ова дивизија сутра дан у 7 часова изјутра, већ стајала на своме зборишту, пред Суковим мостом, концентрисана и спремна за полазак. [1])

ма Врхов. команде, којом је на-
чити, -- а то је у 9 часова

Дунавска и Дринска дивизија у то време биле су још око Пирота, у прикупљању, а од чести и кретању, у истоме правцу, као и Шумадијска дивизија.

Било је 9 и по часова кад је командант Шумадијске дивизије, по одласку из врхов. штаба, стигао к својим трупама пред Суков мост и ове поздравио.[1]) Дивизија је заузимала тада један поширок простор на левој обали реке у равници и стојала је у зборноме поредку, тако да су XI и XII пешачки пук били на десном крилу и средини, морав. арт. пук на левоме, са пионирском четом. Санит. чета и ескадрон дивиз. коњице у другој линији.

X пеш. пук, који је у то време вршио службу на предстражи, имао је један батаљон на Планиници а два друга батаљона позади ове, одмах више Суковског хана, на вису.

Остало, као део инжињерског материјала, пољске болнице, муниц. колоне и возови остали у опште, остављени су у Пироту да чекају на даље налоге.

Само комора дивиз. штаба дошла је у Суков хан на време, кад су се и трупе скупиле, где је имала да остане такође до даљих налога.

Истом депешом јављено је било да Краљ долази сутра дан у Пирот (у 7 часова ујутру), рад пријема команде над војском, чега ради сви дивиз. команданти, са командантом коњичке бригаде, имали су налог да буду у то време у стану за њ одређеном.

Даљи текст депеше служио је као упут, како треба са Бугарима поступати по прелазу границе и какве мере треба предузимати ако се покажу дрски, ит.д.

[1]) Достојанство овога дела налаже нам, да непричамо ништа овде о ономе, како је командант дивизије био расположен на путу из Пирота Суков. мосту, шта је све том приликом говорио, и како је поздравио своју дивизију, пред прелазак границе. Ко жели баш и то да зна, нека преврне лист 223 св. Мај ов. године „Отачбине“, па ће тамо и то наћи.

Д-р. Владан је онде истину изнео, и онако је у ствари било; само му замерамо што се копрца и врда и тамо, где зато нема ни нужде ни потребе.

Око $10^1/_2$ часова, пошто је извршен поздрав трупа, била је већ написана и раздата дивизијска заповест за кретање, подчињеним командантима, тако да су је сви имали до 11 часова.

Командант дивизије, пошто је заповест ову потписао, око подне одјурио је у правцу где је био X пук, и пошто је и њега поздравио(!) остао је тамо све дотле док трупе нису почеле прелазити границу.

Реда ради у излагању и ради наших млађих другова — официра — доносимо овде и текст дивиз. маршеве заповести о којој је овде реч.

Ова заповест гласила је овако:

Шумад Актив. Дивизија
№ 1.

Штаб дивизијски у Суковом Хану.
2. новембра 1885, у 10 часова пре подне.

ДИВИЗИЈСКА ЗАПОВЕСТ

за 2 новембар

Подела трупа:
Предводница (командант, мајор Л. Павловић);
X акт. пеш. пук;
Ескадрон див. коњице;
1 пољ. батер. морав. пука.
Чета пионира;
2 вода болничара
Главна трупа:
2 батаљона XII пука;
3 пољ. батерије, моравске
XI пеш. акт. пук;
Остатак санит. чете.
Бочно одељење
I батаљон XII пеш. пука.

Услед огласа рата и више заповести трупе ове дивизије прећиће данас границу Бугарске код Планинице. У то име наређујем следеће:

Предводница полази у 2 часа по подне путем Брезничким, са свима мерама опрезе и нанашће противника чим га нађе.

Главна трупа из Сук. хана пок
и 40 м.
тим пу
пута (

Бочно оделење, наступиће долином р. Сукове у правцу Беломе камену, са задатком, који ће му саопштити начелник дивиз. штаба.

Вози остају у Пироту до даље наредбе.

Ја ћу се налазити код предводнице.

Потпис.

Кад је било 2 часа по подне кретања су почела. Први је прешао границу онај батаљон X пука што је дотле тамо стојао, а после су прелазиле и остале трупе предводничке. На вису Кукљи, одмах испред Планинице, налазило је се у то доба само неколико бугарских шиљбока; друге се трупе нису виделе.

Да би пешадија, ваљда, без и ове сметње напред наступати могла, и да би се, што пре и тих шиљбока бугарских иста ослободила, командант дивизије наложи командиру предводничке батерије те овај са положаја Планинског опали на ове неколико топовских метака! Глас је топовски необично одјекивао тако да су Дунавска дивизија, која се у то доба већ кретала височима изнад Срећковца и Милојковца и Моравска на Дешчани Кладенцу, лако могле помислити е је овамо баш права и озбиљна битка!..

Пошто су бугарски шилбоци овако гранатном ватром, били са Кукље одагнати, и кретање се даље наставило, предња оделења предводнице наиђу одмах на једну заседу Бугарску, која је држала положај на путу измеђ Кукље и Бањског дола, једва 2—250 по фронту. Заседа ова, јака 150—200 људи (опълченаца), као што се после видело, имала је намеру да затвори пут на овој страни и да наше трупе колико толико на маршу задржи, па тек после да се одатле повуче.

Али у томе Бугари нису могли успети. Пешадија, која се већ израније докопала била виса Кукље, и по њему се кретала, у исто време загрозила је

десном крилу тога малог и слабог бугарског положаја, тако да је исти после једне кратке — пушчане и топовске ватре био од стране Бугара напуштен.

На тај начин, трупе које су стајале позади и чекале на ресултат дејства тек могле су тако продужити пут даље.

Пошто је овако свршена ова чарка, после које се није нашао ни један ни мртав ни рањен на ниједној страни, дивизија се у познатом реду кретала даље. Кад се већ почело сумрачити, чело предводнице и цела трупа ове, прибрала се је око Попове корије, где је и заноћила.

Главна трупа дивизије законачила је такође на путу, у ономе истоме реду, како је дотле маршовала — између Планинице и Бањског дола.

Штаб дивизијски са командантом у Бањскоме долу.[1])

Бочно оделење на путу своме објекту, заноћило је негде, но баш куда, није се знало тога вечера, јер командант његов никаква извешћа није дотле био цослао.

Дунавска дивизија допрла је такође тога дана до пред Цариброд(!) путем идући к Софији, а од Моравске дивизије апсолутно ништа се није чуло.

Дринска дивизија, која је као резерва општа, маршпрала иза Дунавске позади, на неколико километара, заноћила је ову ноћ на Суков. мосту.

Ето, у чему је прошао цео дан 2-гог Новембра, онај дан, кад је требало, и *кад је се нарећивало*, да се јури напред пошто по то, те да се што дубље

---

[1]) И данас се опомињемо те кобне ноћи у Бањ. долу. Као занакос тако је било хладно, да се [illegible] могао згрејати, сем ако је било уз саму ватру, рескира[illegible] спавању. Ту је ноћ нарочито дуго памтио пок. [illegible] доцније због слабости и штрапаца у [illegible] командант дивизије био је који није [illegible] ова багажна кола са Суков. мо[illegible] [illegible] ње доведена! —

за времена у противничку земљу продре, ради доцнијега сигурнијег и извеснијег успеха.

Шумадијска дивизија, која је по задатку баш требала без обзира да јури напред, и која је зато имала доста времена, — после тако рећи никаква одпора на своме путу, једва је прошла 4 к. метра у непр. земљу!

Тако је она брзо наступала!?..

Борба пред Врапчом. — Пре него што би испричали ток ове борбе, за коју се првих дана по што је била бијена, а и доцније дуго говорило да је била *сјајна* и *славна*, нужно ће бити да кажемо неколико речи о њеноме рангу и значају, међу другима борбама; а да би то могли учинити, најбоље ће бити да се послужимо једним примером.

Године 1866, Пруска војска упала је у Ческу са три велике колоне, и наступала је у три концентрична правца. У почетку, из разних стратегијских обзира, ове колоне биле су на веома великоме удаљењу једна од друге; но доцније што су се више ближиле к граници, и главноме стратег. објекту, и та растојања између њих постојала су поступно све краћа и краћа, док их није сасвим нестало.

Важно је овде одмах после овога, да приметимо, да су ове колоне одмах по прелазу границе морале да чисте земљиште пред собом, и да су услед тога одмах следовале борбе код Паршница и Траутенау-а, Находа и Скалица, итд., како би *што пре* и *што сигурније* даље напред се кретати могле.

По томе дакле без икаквог даљег тумачења, лако је разумети значај ових места, кад се само узме да она нису била главна циљ рата, него објекти од незнатног значаја, који су стојали као чиста сметња на оперативном фронту немачке војске, — преко којих је требало што пре прећи да се до главнога објекта, односно главне и решавајуће битке дође. За Немце тада главни објекат, према коме су

све операције тежиле, био је Беч, пред којим је случајно стојала Садова, као место, које је положајем својим и силом тадањих прилика постало тако значајно, да је чак после, као што се зна, то исто место решило не само судбину Беча него и судбину рата.

Узме ли се ово у обзир, онда излази да све што се збивало раније до битке Садовске, где долазе и пред поменуте борбе, било је само једна пред-игра пред улазак у велику драму, која је после цигљо неколико дана, онако славно, по пруско оружје била одиграна.

Аустријанцима, који су у почетку, кад су се пруске колоне приближавале граници, били тек на путу концентрације, требало је времена за ову; а да би то могли имати, они су још за времена истурили према граници ситна пешачка и коњичка одељења да Прусе на путу њиховом колико толико задрже. Та одељења налазила су се, као што рекосмо заранији према граници обеју држава, и имала су специјални задатак, да заклањају и олакшају закашњену концентрацију аустријске војске. На тај начин само се може објаснити за што су се породиле борбе код Паршинца, Траутенау-а, Скалица, Находа ит.д., а то је што су Пруси хтели да надиру и јуре к главној битци, а Аустријанци су напротив, желели по могућству то нагло надирање у почетку да колико толико спрече.

Погледамо ли сад, после овога, на наш рат са Бугарима, — нарочито ако посмотримо пажљиво прилике, у којима су се обе ратујуће стране одмах после огласа рата налазиле, и рат 1866, онда се на први поглед опажа сличност самих прилика, само [illegible] било у [illegible]ме а овде у маломе.

[illegible] Аустр[illegible] у рату 1866. видимо [illegible]есто Пруса, — нас и

Први су грамзили за временом, последица чега биле су борбе код Паршинца, Траутенау-а и т. д., што су чинили и други (Бугари) у другом случају, те су се услед тога неминовно морале изродити борбе на Цариброду, Врапчи, Трну, Брезнику ит.д.

Иза поменутих места у Ческој стојала је *Садова.* и даље *Беч;* а иза Врапче, Цариброда, Трна и Брезника била је *Сливница* и *Софија.*

Битка Садовска решила је питање рата 1886. Битка Сливничка решила би исто тако и рат 1885, јер је она имала бити *главно*, а све остало дотле *споредно* и *ништавно.*

После свега, дакле, може се тек видети *колико је Врапча значила*, као и оно све, што је тек после борбе пред њом требало даље радити.

Пруси су сматрали борбе код Паршинца и Траутена-у као споредне и мало важне, па су се даље одмах кретали напред. Ми смо то чинили обратно; заплививали смо одмах у славу, и на тој слави први дан застали и не сневајући о ономе што нам је по дужности, као правим и савесним ратницима, ваљало даље радити!...

Сад да се вратимо на ток даљих догађаја.

3. Новембра у 6 часова изјутра, дивизија је у истоме реду кренула се даље у истоме правцу. Нарочитом заповешћу наређено је било да се крену из Пирота и возови, који су дан пре тамо остављени и да се од чести задрже код Суков. моста, а од чести да слeдују колони на одређеноме одстојању. Маршев ред према томе остао је исти. Главна трупа дивизије марширала ј. на 3—4 к. метра иза предводнице. Дивизијска коњица напред у извиђању а ескадрон бригадне коњице, који је на захтев команданта дивизије, нарочито био требован, и дошао дан раније у Бањски до, служио је *сав као пратња* команданта дивизије, изузев једнога вода, који је

бачен био десно да тражи везу са обилазном колоном.

Око 10 часова, чело предводнице у наступању своме допре до Беле Стене [1]) а мало после тога нападне и пред Бугарске положаје. Из овога разлога оно се тренутно заустави, да би коњица имала шире поље за извиђање напред. —

Пошто смо већ пред положајем Бугарским, да га најпре мало разгледамо:

Положај Бугара пред Врапчом. — Бугари су изабрали положај пред Врапчом, *à cheval* пута Пирот-Брезник, у искључној намери да бране чвор путова Пирот-Три-Брезник. Колико је важан био тај чвор путова видећемо доцније.

Лево крило наслоњено је било на Орли крш, који се није дао ни са које стране обићи, а међу тим доминирао је како цео положај тако и сво пред земљиште са те стране. На кршу самоме имали су Бугари свега један мали стрељачки ров и то је све у име појачања учињено на овој страни.

Десно крило било је слабо. Наслањало је се на Носољ, и било је сасвим отворено. Приступ са свих страна био је лак, а земљиште за све родове војске било проходно.

Пред-положај (фронт), до на 2000 метара отворен, чист и брисан свуда ватром. Неколико благих таласа земљишних напред правили су мртве угле, згодне за заклон у наступању. Да би сам положај био јачи подигнуто је било испод ивице (гребена) положаја више стрељачких ровова за етажну ватру и франковање небрањених делова пред положаја. Пред положајем никакав заклоњит приступ, сем једне дубоке јаруге у подножју пред-положаја.

Позадина, свуда пролазна и чиста; одмах иза положаја на 5—600 метара одељци растуреног села

[1] Докле је [illegible]

Врапче са сијасет угибака земљишних и доста путова за саобраћај.

Теме положаја 80—100 метара широко, са једним путем дуж положаја. Дужина, односно ширина фронта 6—700 метара. Главни друм прелази преко левога крила, непуних 50 метара од Орљег крша у десно.

На самоме темену и више унапред, направљена су била три, а позади ових још два отворена пољска окопа. Окопи предњи за нужду били су удешени и за артилерију. Израда била је, судећи по истима, на брзу руку, без икакве вештине и са мало разумевања земљишта и природе положаја.

Мане су положаја:

— Позади клисура Трнска;

— Десно крило откривено и ничим ненаслоњено.

Посада се састојала од 6 чета редовне војске и 5—600 добровољаца — свега до 2000 људи.

Коњица се нигде није видела; а од артилерије учествовало је у борби 4 брдска топа....

Тачне вести о противнику, његовој јачини и положају од стране коњице, и иначе, савршено су оскудевале, зато што се на то мало и полагало. Но опет зато предводница била је у срећном положају, да без велике тешкоће поседне патролама вис Дел, — 1000 корака испред левога крила бугарског положаја. Доцније, пришла је и главна трупа ове иза овога виса, и ту се постројила у резервни поредак, те да сачека на ресултат проматрања патрола и коњице.

Остали пукови из главнине, имали су такође налог да са дивиз. артилеријом дођу на исто место (иза Дела), и ту заузму предуготовни положај.

Но како је главнина дивизије далеко била заостала позади, тако, да се чело исте неби могло појавити ни до 11 часова испред поменутога виса, то је у очекивању на њу прошло доста времена.

Нанослетку, стигне и онај батаљон XII пука, који је, пр. дана био у бочноме закриљу.

Командант дивизије, у очекивању на прикупљање свију трупа, бавио се са својим штабом на јужној падини Бабине корпје, и одатле површно осматрао положај бугарски. Затим на *предлог своје околине*, усвоји следећу одлуку у погледу даљега рада:

1, Да се сачека на долазак осталих трупа (главнине), па тек онда да се приступи распореду и даљем развоју дивизије за борбу; и

2, Напад да претходно *спреми* артилерија из свију батерија, па тек после да се пође на напад пешадијом.

Сем овога ништа даље није одлучивано, нити ма шта друго у име борбе унапред нарећивано.

У тај мах, кад се ово осматрање вршило, позадњи батаљони предводнице промицали су страном теснаца и строили у густе (батаљоне) колоне, затим даље тако маршовали до под Дел, све под свирком труба целога батаљона. Да се тако густим масама откривено, пред положајем Бугара маршира, желео је сам дивиз. командант, држећи да ће тако јаче импоновати овима, па можда и учинити да положај без борбе напусте.

Али Бугари као да се нису на ово много обазирали. Да је у истини тако, видило се јасно по томе, што су као неми на положају своме стојали, ништа непредузимајући.[1])

[1]) Доиста чудновато! Ми, наприлику, са Планинице гађамо топовским метцима поједине бугарске шиљбоке, и доказујемо најочевидније наше крајње незнање у начину употребе артилерије. Бугари то исто чине, само у другом правцу и другој прилици. Они, на име, подпуштају под свој положај, да се на сигурној даљини топомета гомилају читаве масе пешадије противничке, гледају хладнокрвно те масе, и на њих неопаљују ни једног јединог топовског метка!

Читаоци стручни нека процене и нека сами виде: где је била јача тактичка логика, — у нас, који гађамо топовима у ветар, или у Бугара, који непуцају са овима ни онда кад нађу најбољи објекат за гађање?!..

После овога командант сађе са виса, јер је још требало чекати до доласка свију трупа, и спусти се са штабом својим код једне мале усамљене кућице (Б) поред пута, ту се пружи на једна ра̂ъеничка носила и стаде се одмарати и доручковати.

Док се све ово збивало, командант предводнице, чије смо позадње батаљоне видели мало час како дефилују на очима Бугара, а које међу тим ови неће ни да виде, већ је био дошао под Дел, и истерао батерију на вис, са налогом да се тамо утврди. У исто време он је повео и остатак својих трупа тамо, у намери, ваљда, да се распореди за борбу, коју би имао почети, чим се ова нареди. У то име он остави два батаљона на Делу, а један пошаље лево косом према средини и десноме крилу Бугарскоме(!) Ово толико дреко кретање овога батаљона, *бочно* према Бугарском положају, ваљда изненади Бугаре, и ови одмах отворе на њ и топовску и пушчану ватру из својих окопа. Наши са Дела на то одмах одговоре, и тако се борба пре времена отвори са обе страна.

Командант дивизије, који је у то доба, као што рекосмо, био притискао носила рањеничка код кућице Б, кад чује овај изненадни пуцањ напред, скочи и повиче уједаред: — „коње“!..

За тренут ока, после тога, он је већ са штабом био на друму лево од Дела, и изгледало је да га је више интересовало у томе тренућу питање, који је ватру први започео, него све друго, што би се односило на проматрање и давање потребних налога за даље правилно развијање борбе.

XII пеш. пук, марширајући на челу главнине тада се баш појављивао из теснаца, и повијао се Делу, да и он по ранијем налогу заузме предуготован положај.

Тада је могло бити од прилике 11 и по часова. Мало затим ситуација је била овака: 2 батаљона

X пука са 1 батеријом на Делу. XII пук иза овога; 1 батаљон X пука у кретању лево.

Остатак дивизијске артилерије помаљао се тек из теснаца, а за овом и остале трупе главне колоне.

Као што се из овога, што довде рекосмо, види, бојне прилике мењају се у трепућу ока; оно, нашта се по кад што и непомишља догађа се. Тако је било и овде. Командант дивизије није помишљао унапред да се борба сама собом може отворити, и ако је видео да се трупе X пука помаљају на Дел, пред сам положај бугарски. Последица тога била је веома појамна. На место да дивизија добије уредну диспозицију за борбу, после свршенога тачног проматрања претходнога, како положаја противниковог тако и његове снаге, распореда, итд., и да се после тога правилно уђе у борбу, само су команданти XI пука пешачког и артиљеријског, и то на њихов предлог, добили одобрење да се могу развити за борбу и то први лево испод друма а други на средини, лево од предводничке батерије. Све остало као коњица, XII пук пешадијски, X пук, нарочито санитет и колоне у позадини (мунициjоне) профијантске, пољ. болнице и т. д.), није имало пред борбу никаква наређења, ни писмена ни усмена.[1])

Пошто је командант са штабом својим неколико секунада пробавио на друму лево од Дела, и ту одобрио да се борба одпочне, сишао је одмах доле на озадњи један положај и ту се зауставио, да посматра развој борбе.

Борба се дакле почела. Било је онда 11 часова и 50 минута. У то доба већ 3. батерије морав. пука виделе су се како јуре из теснаца са необичном бр-

---

[1]) Овде морамо нарочито [illegible] ти се о раду начелника дивиз. санитета потпуковника [illegible] тоји је и без налога, одмах чим је борба одпочела р[illegible] есније са пожртвовањем радио, односно с[illegible] ова дужност налагала, [illegible] оји

зином, како заузимљу одређени положај десно и лево од друма и отварају одмах ватру. Али зато XI пук коме је било намењено лево крило нападнога фронта није могао летити, него је ишао као обично тако, да у оно време, кад је артилерија изашла била на положај и отворила ватру, тек је био са челом својим изашао из теснаца и почео се кретати лево испод друма у одређеном правцу. Батаљони овога пука дебушовали су један по један из теснаца, и ако не баш онако брзо, као што је тада командант дивизије желео, опет зато ушли су на време у борбу, развијајући се непрестано у лево према десном крилу бугарскога положаја[1])

Док се овако XI пук развијао за борбу, десети је већ био давно у борбу ушао, и ватра на десноме нашем крилу била је увелико одпочела. Исто тако и артиљерија је дејствовала, противу бугарских окопа да се боље пожелети није могло.

Како се у борбу ову ушло без *диспозиције*, и, како је усљед тога. и онога што довде испричасмо,

---

[1]) У оно доба кад је XI пук дебушовао из теснаца командант дивизије са својим начелником штаба и два ордонанса налазио је се на избрешку Е испод пута (1500 корака од бугар. положаја). Био је врло пргав, нестрпељив и до краја раздражен, и изгледало му је да батаљони XI пука миле, а не да иду. Усљед тога он заповеди првоме мимо њега пролазећем батаљону *„трчеки корак“* и овај доиста то и учини. На једаред после овога настане једно необично трчање, а уз то и бацање на путу чутурица, мањерки, платана шаторски, и свега што се војницима учинило као теретно. Пут тако уједаред буде покривен разним прибором војничким. Но то није било још све. Како су овако први батаљони и други за њим ов. пука испали пред бугарски положај отворено, у трку и то *колоном удвојених редова*, и како су их Бугари плотунима онако још неразвијене дочекали, — то су се један поједан поступно стрпавали у оближњу једну јаругу, и тамо се тако измешали да се дуго нису могли прибрати, и озбиљно кретање напред отпочети. То, што су се поједини батаљони стрпали у јаругу, из које, како је командант дивизије најпре мислио да неће никад ни изаћи, ово га понова разјари, те заповеди једноме од својих ордонанса да сместа јури напред и да батаљоне, односно њихове команданте, гони у борбу. Исто учини он мало после тога, заповедивши да и сам начелник штаба трчи тамо где је први ордонанс официр отишао, са изричном наредбом да збаци у име његово команданта I батаљона са дужности, — што ово последње овај разуме се није учинио, пошто једној такој наредби није имало места. —

с почетка било, нарочито на левоме крилу, колебања, то је тек после 12 часова борба могла да узме свој правилан ток.

На средини положаја, као што смо казали, била је артилерија, десно 2 батаљона X пука и коњица, а лево XI пеш. пук са још једним батаљоном X пука. Иза Дела, на десном крилу XII пеш. пук, као општа дивизијска резерва.

Дивизијско завојиште подигнуто је и почело да ради, тек под ноћ, пошто је све било свршено, и то поред пута код кућице Б. (Види цртеж, Борба пред Врапчом, 3. Новембра).[1]

Око 1-ог часа по подне, бугарска бојница, под ударцима јаке артилеријске ватре већ је почела малаксавати. Десно наше крило почело је такође у то време да се слободније креће напред, грабећи све више гребен који води Орљем кршу.

Лево крило, које је у почетку борбе из познатих разлога било бачено у јаругу и тамо се прибрало, излазило је постепено из ове и кретало је се у правцу к десноме крилу бугарског положаја.

Како ватра наше артилерије ни једног секунда није престајала, и, како је ова од почетка па за све време трајања борбе искључиво била управљена на бугарске окопе: то је и њихов опстанак даљи у овима постао тиме немогућ тако да су их Бугари, као што ћемо мало даље видети, услед тога морали напуштати бежећи из предњих ровова у задње.

---

[1] Ондашњи командир [illegible] ечит. [illegible] чоте у дивизији, правдао је ово закашнење у своје време тим [illegible] анит. чета била остала далеко позади у [illegible]оништој околини, [illegible] исте чете био тако трошан и слаб да није био у ста[illegible] овати осталим трупама. Да је санитет наш [illegible] ице, био снабдевен тада лошим запрегама [illegible] ад се све околности узму у рачун, [illegible] чје морало бити утрошено он[illegible] о учинила ова чета, само д[illegible] е у схватању свога [illegible]

После 1 часа по подне ситуација бојна у основу се већ била променула. Десно крило бугарско обухваћено и притешњено трупама XI пука (и батаљона X пука), који у то доба јурише без обзирце напред, налазило је се у опасности, јер још мало је требало па да му одступница за Неделиште буде угрожена. На десноме крилу нашем такође је се напредовало. Орљи крш је био већ узет, а и средина и ако лагано, опет је се кретала поступно напред, одржавајући тесно везу са оба крила општег наступног фронта.

Није, ваља-да, протекло ни пола часа времена, од како су оба крила почела се нагло кретати напред к својим објектима, *нарочито лево*, кад се уједаред поче јављати на позорници бојној један доста величанствени призор.

Бугари близу да буду обиђени од нашега левога крила, и потрешени јако ватром наших топова у окопима, сасвим изненадно почеше се повлачити у највећем растројству, бежећи од предњих у задње! То бежање њихово било је тим значајније, што је имало и таких, који су бацајући своје оружје, трчали правце нашем ланцу и тамо се предавали на милост и немилост. Једни су, дакле, бежали к задњим окопима, други нашем ланцу и то тако једновремено, и са таком забуном да је у једноме тренућу све изгледало као обезглављено.

То, што су Бугари почели бегати из предњих опкопа у задње, било је доста па да ватра са њихове стране сасвим престане. Наша артилерија морала је такође да прекине своју ватру, ако није хтела да рескира да својом ватром туче у сопствене трупе.[1]) Напослетку, кад се видело већ у велико

---

[1]) Ово прекидање ватре било је доцние, јер су се онда наши и Бугари већ били измешали. Услед тога пало је жртава и од наше стране од сопствене ватре. —

повлачење Бугара, и кад су ови сасвим били очистили положај, онда је ватра са обеју страна сасвим престала. Само гонећи одред на нашем левом крилу, још тукао је даљном својом ватром оне Бугаре, који су одступали у правцу к Брезнику и Недељишту.

На тај начин левокрилна пешадија прва је упала у бугарске окопе и освојила их. Оно Бугара, што се било у њима затекло то се одмах предало, а остало као што рекосмо разбегло се у два главна правца: нешто Брезнику а нешто Круши и Недељишту.

У 2 часа борба је била са свим свршена.

На бојишту пало је наших око 160 које мртвих, које рањених. Бугари пак у опкопима бивши, веома млого су страдали од артилерије и имали су 30 мртвих и на 150 рањених и заробљених.

У 3 часа наше трупе већ су све биле на положају бугарском, готове за даљи покрет.

После свршене ове борбе, и ако је било доста времена, није се мислило на продужење операција овога дана. У место да се одмах противник гони постојано, после борбе, XII пук из резерве послат је случајно био у правцу к Клисури Трнској, и то не у цељи гонења, нити продужења дејства толико, колико да са те стране осигура оне трупе које су имале на положају Врапчанском да заноће. Но на томе своме путу, овај пук чим изађе на ону страну клисуре, наиђе на једну бугарску заседу, која га одмах дочека ватром, и у борбу увуче. Борба ова трајала је до мркле ноћи, и свршила се без икаквог осетног резултата, на штету овога пука, који је ту знатне губитке претрпео.[1])

Командант дивиз [illegible] кога смо раније оставили на избрешку *Е*, сто [illegible] на томе месту све док борба није била у [illegible] вијена и видело се да

---

[1]) 7 [illegible]

све правилно и успешно тече. После тога, изашао опет на Дел, батеријама које су тамо дејствовале. Ту, на томе месту, остао је само неколико тренутака, па је одмах затим отишао на десно крило, готово сам без икога из штаба, одакле се после кратког бављења опет вратио код батерија и ту остао до краја борбе.[1]) XI пеш. пук и морав. артиљеријски пук провели су следећу ноћ у бивaку на бив. бугарском положају; X пук у селу Вранчи на улазу Клисуре, а XII пук на изласку из ове пред Плочом.

Бригадни ескадрон са дивиз. штабом у једноме засеоку села Вранче, западно од Дела. Дивиз. коњица напред на изласку из Клисуре тамо где и XII пук.

---

[1]) Чим је командант изашао по други пут батеријама и видео да ствари успешно иду, окренуо је се одмах своме начелнику штаба са речима:

— „Направи извештај за Краља!“ —

Овај на ту заповест одмах седне иза батерија капетана Ђокића, и пошто напише у главном ситуацију каква је у томе тренућу била, врати се натраг да узме подпис командантов и да извешће пошаље. Али команданта тамо небеше; отишао на десно крило! У повратку овога сусретну се обојица, и командант и начелник штаба, и кад га овај замоли за подпис извешћа, он, као да пре тога ништа није било, окрете се, у једаред истоме са речма:

„— Идите одмах напред; ено где Бугари нуде предају. Нађите се са капетаном Ангеловим, па направите услове предаје и шта урадите ја ћу одобрити“ —

„— А извешће Краљу?.. —“

„— Махните се сада извешћа — рекао је он своме начелнику штаба на то —, ја ћу га сам направити и послати. —“

Начелник штаба по одласку нађе бугарске положаје празне; Ангелова и Бугара нигде! Доцније, видело се да је ово био један прост виц, који је циљао на то, да се начелник штаба уклони, како би се лакше извешће краљу о борби овој послало другојачије, а не онако како га је начелник штаба био написао. —

И тако је у ствари и било!..

Последица овог свега била је то, да се већ сутра дан у вече проносило у штабу врхов. команде како је Шумадијска дивизија у борби код Вранче заробила читава 2 пука Бугара, како је то прва сјајна и славна победа била, итд. итд., — ма да се после видело да од свега тога није било ништа, да је то била гола измишљотина.

Тако знају браћа наша „из Аустријске војске“!... Па дед нерeците сад да су доцета јунаци!...

Дана овога кад је се тукла борба пред Врапчом (3. Нов.). Дунавска дивизија је била узела Цариброд и дошла пред Драгомански кланац.

Дринска стојала је као резерва на ушћу р. Лукавице; а Моравска још је лежала пред Трном, јер борбом овога дана није могла ништа да успе...

Поглед на ову борбу. — Напред смо казали, да је ова борба била без значаја, кад се узме у обзир њен ранг према другим озбиљнијим борбама. Овде је прилика да кажемо, да је ова борба и невредећа по начину како је била вођена и бијена. О поучности и да неговоримо јер супротније у томе погледу непознајемо...

По задатку и приликама у опште, и предводница и главна трупа, па и све остало у саставу дивизије требале су сасвим другојачије да раде.

Предводница форсирајући напред, требала је одмах, чим је на противника напила, да се развија десно или лево од пута (остављајући другу страну слободну за развој, позадних трупа) *и да ватром одмах изазове Бугаре да положај свој по целоме своме фронту одкрију.*

Командант дивизије, који се и онако налазио код предводнице са штабом могао је одмах *без оклевања* да промотри све што је пред њиме било и одмах да донесе одлуку за борбу. Ту би се могла израдити и у брзо послати по ордонансима усмена наређења за све делове, који су још на путу тако, да свако од њих зна унапред где ће се из маршеве колоне или и из *предуготовнога положаја* (ако проматрање буде дуже трајало) развити, и које место у бојном реду заузети.

На тај начин била би извршена неосетно и без икаквих тешкоћа једна тактичка природност која би се састојала [illegible] што би X пук заузео десну страну пута [illegible] шио се до под Орли Кр[illegible] би из маршеве

колоне по реду први и развио би се одма лево, те продужио бојницу X пука. Артилерија би заузела исто место, које је иначе имала, а XI пук, који је на зачељу главне колоне маршовао неби задоцнио, него би заузео резервни положај, и то не десно иза Дела где је био XII пук, него лево позади овога који би сад био на левоме крилу и средини општег нападнога фронта, јер је то крило имало решавајућу улогу а противно само привидну.

Услед овога и цео ток борбе испао би, правилнији и природнији.

Предводница би ступила у борбу одмах у цељи откривања положаја противниковог, и неби онај свој батаљон морала слати на лево крило.

После осматрања, трупе би свака за се добила потребне налоге за борбу, *а неби остале без овах, као што је у ствари било.*

XII пук неби морао бити као резерва иза крила које је имало по природи ствари да води привидну борбу него на левом крилу; нити би XI пук морао на онако необичан начин у *трку из колоне удвојних редова ући у ватру*, него би, напротив, прибран и одморан заузо место опште резерве иза левога крила, где му је у ствари место било.

Даље и све остало позади бојног распореда било би такође на својим местима, које им је у бојном реду уопште припадало. Нарочито ово вреди за санит. дивизијску чету, која би, у том случају, за цело, похитала боље и на своме месту била млого пре, но што је то у ствари учинила...

Неузимајући у обзир то, што би цела борба правилније текла, и што би можда и мање жртава у њој пало, довољно је ако само толико кажемо, *да би се иста и пре и за краће време свршила, те се неби на њу изгубио један цео толико драгоцен дан, који је у то доба више вредио него у другим приликама неколико таких дана.*

Како је у опште још у почетку ствар била поведена хрђаво, лако се могло догодити да се са нападом на Врапчи неуспе и читава једна дивизија на тај начин компромитује. Што тога није било, једино се има приписати особито добром дејству артилерије и бројној превази наших трупа.

Борба на Врапчи, ако дакле и неспада у ред бораба од значаја; она је зато с друге стране толико поучна што се из ње најбоље види како је кадра и шака људи да за читав дан марша закасни читаву једну дивизију, — само кад се хђаво води и неуме са њом да управља!..

Што се пак Бугара тиче, за њих се може рећи да су у овој борби постигли свој циљ и потпуно испунили свој задатак...[1])

Наставак операција — Марш Недељишту. — По општем задатку, који је био регулисан оперативним планом, правац даљег кретања ове дивизије најприроднији је водио к Сливници и Софији. После борбе на Врапчи, дакле, требало је хитати што пре тамо, концентрисати се за одсудну битку, и ову тући пошто по то са највећом одсудношћу, пошто је од тога зависио цео исход рата. После тога наступиле би на самом ратишту вероватно друге прилике и терет рата, као и сам задатак, појединих дивизија, постао би невероватно лакши.

Да је тако требало радити нема никакве сумње, а да се ми у томе неварамо видећемо одмах из онога што после овога долази...

— Сутра дан (4 нов.) ништа се није предузимало. За даље кретање ништа није такође било на-

---

[1]) Оно што је у „*Отаџбини*", св. за Јун ов. године, стр: 385—389 о борби на Врапчи [illegible], није верна копија дотичнога мемоара. Доктор Владан желећи да [illegible] у стилу исправке, терао је у томе толико далеко, да је [illegible] неке читаве реченице, а друге додавао. [illegible] додатак на стр. 387: — „*где смо ми стојали*, храбро и [illegible]" [illegible] у дотичноме мемоару. Владан, — [illegible] Владан!..

речено. О Трну у опште мало се или готово ништа није знало; јер никакве везе међу суседним дивизијама није било.

Узрок овоме оклевању нема сумње да је било то, што је командант дивизије чекао на више налоге односно кретања даље, те зато ништа није ни наређивао. Но да неби остао сасвим без дејства, он са штабом пође овога дана још зором из свога стана и дође на улаз Врапчанске Клисуре к десетоме пуку. О Трну ту такође ништа позитивно несазна; јер се доиста ништа није могло ни знати. Веза стална између ових двеју дивизија је свагда оскудевала. Али зато он је опет морао нешто да ради, али шта? Да оперише. Услед овога он се одмах реши да дејствује у правцу Трнске позадине, да би олакшао тако задатак суседне дивизије која је овога јутра још стајала пред Трном.

У то име заповеди: да XI пук и 3 батерије морав. арт. пука остану на положају где су и заноћили и ту да чекају даље заповести. А са остала два пука једном батеријом и коњицом реши се да се баци на позадину Трнске посаде.

Распоред за то био је одмах начињен, и гласио је овако:

Један батаљон X пука да се прида команданту XII пука, а командант X пука са остала своја два батаљона да маршира преко планине у правцу на Филиповац, са задатком да одцени Брезник од Трна.

Остала четири батаљона на *Плочи* да остану и да се нађу ту за сваки случај, где ће се наћи доцније и командант дивизије са својим штабом. Но како је ту већ био XII пук, то је требао да дође само још онај батаљон X пука, што је за овамо одређен и батерија, на цела трупа одређена за ову страну да буде на своме месту.

Већ се готово расвитало кад је ова наредба учињена и послата на извршење и кад је се командант после тога кренуо са штабом к Клисури и Плочи.

Како је Плоча један вис који стоји у куту спроћу раскршћа путова Три-Брезник-Пирот, и како је тамо између наших и бугарских предстража чарка одпочела, кад је командант излазио из Клисуре на противну страну — то су се и пушке лепо чуле.

Тада је било 7½ часова.

Командант XII пука, који је се десно на путу одмах по излазу из Клисуре, и који је знао шта је напред, у сусрету са командантом јави се овоме и том приликом и извести га о стању ствари напред, а то је *да је једно мало одељење Бугара засело на страни виса налазећег се десно од пута Три-Брезник, према Плочи*, и да одатле из својих ровова пуца на наше шиљбоке и у опште шиљбочни низ, који је на Плочи, и са стране ове.

Није после овога прошло ваљда ни 10 минута, па је цео штаб са командантом био на Плочи.[1])

Чарка постане уједаред већа. Бугари су пуцали из бусије и из низине а наше трупе са својих места и са висине. Незнамо каким случајем, тек се и на левој страни, опет на вису спроћу Плоче осу ватра. Тамо беше један цео батаљон XII-ог пука, који се вераше по кршевима и отуда час плотуне а час стрељачку ватру обараше. У тај мах и батаљон на Плочи појача своје предње делове, па се услед тога и тамо отвори јача ватра. Наста уједаред права борба; али против кога и са ким ништа се није видело. Све што се приметило то су била два стрељачка рова спроћу Плоче, на оној страни пута Три-Брезник, из којих се час по који плотун а час по која пушка чула.

---

[1]) При овоме набрзоме рекогносцирању, морао је штаб прећи преко једне стране пре него би на Плочу изашао, на којој га Бугари из ровова на проти[illegible] поздраве са неколико плотуна пушчаних. Срећом, те се у бл[illegible]колико сеоских колеба, иза којих је се и командант [illegible]чио; иначе би било ту жртава...

Два батаљона, дакле, стајали су овде спрам два вода Бугарска и борба се тако водила са трошењем муниције у ветар. Да се ватра прекине, нарочито да левој страни, није помогло ништа. Нико није хтео да чује на тој страни — ни трубе ни гласа! Забадава се са Плоче викало и наређивало да се ватра на суседној страни прекине пошто се нема нашта пуцати, све је било узалуд. Пуцњава је трајала ваљда читав сат и то безцељно и у ветар.

Међу тим и поред оне раније пуцњаве и поред ове доцније; опет се видело да у ствари то све није било ништа. Усљед тога командант се реши да остави Плочу и тек што беше пошао а уједаред му донеше заповест врхов. штаба, — *да са дивизијом маршира Сливници, а један пук да остави према Трну у помоћ морав. дивизији.*[1]

То наређење одмах изазове друго у основу ново; а то је, да се раније учињени распоред трупа преиначи и X пук сав, уместо да иде Филиповцу, да маршира Врапчи, одакле ће са осталим трупама даље Сливници. Остале трупе на положају Врапчанском да се спреме за даље кретање.

Кад је овај налог примљен било је $8\frac{1}{2}$ часова.

После овога није прошло ваљада ни четврт часа па је пуцњава на Плочи сасвим престала. Обе чаркајуће стране најпосле ућутале су. Али место тога одпочне грување топова код Трна.

За команданта Шумад. дивизије Плоча није имала никаква значаја ни пређе, а после овога још мање. Пред њим је стајао сад већи и важнији задатак, а то је: да се окане чаркашења и трошења

[1] Заповест ову, подписао је начелник врхов. штаба и она је одприлике гласила овако: — *„пошто се сутра очекује на Сливници значајна битка, то оставите тамо један пук пешадије а са остатком дивизије марширајте у правцу истога места, како би дошли на десно крило дринске дивизије, која наступа долином Лукавице.“* —

времена узалуд на Плочи, него да хита пошто по то к Сливници као месту главнога судара.

Да хита одмах Сливници, требало је поред осталога, и зато, што је могао знати да је Дунавска дивизија сувише истакнута, и да је зато положај њен био веома критичан, а и Дринска је била на маршу уз Лукавицу, к истоме објекту. Требало је, дакле, још само ова дивизија да дође на време и место борбе па да се 5-ог Новембра рано са трима дивизијама бије одсудна битка.

И доиста, стратегијска комбинација у основу неможе боља бити, јер Бугари дотле још небијаху концентрисани. Једина мана ове комбинације могла би бити то што за фронтом ових трију дивизија није имало никакве опште (стратегијске) резерве. Но и та околност одмах пада по себи, кад се само добро процене све ондашње прилике у којима су се Бугари налазили.

Но како му драго. Било ово или оно, — главно је то да се тада према ондашњим приликама могло свашта наредити па опет да испадне добро, само ако се наређења тачно и брзо буду вршила. Јер оно Бугара што је држало Драгоман, заплашено отишло је било ка Сливници, куда су се дан пре повукле и трупе њихове са Сранче. Међу тим тамо су јуриле и трупе из Румелије, границе Македонске ит.д. али су ове биле још далеко од свога објекта. Ово све пак доказује, да је на страни Бугара тада била овладала општа журба и забуна, *и да је то све требало што пре користити*, ако се на повољан резултат озбиљно хтело мислити.

Но при свем том, при свој тој њиховој толикој забуни, опет не може се рећи да они нису за први дан на Сливници били прилично прибрани и спремни, пошто су у то доба 10,000 војника тамо имали.

Прикупити се, дакле, пред Сливницом са три дивизије, и са том тако скупљеном снагом уједаред

сложно групути на овако слабу снагу Бугара и ту потући их пре него им појачања стигну, није била ни лоша мисао, ни необична ствар, — особито кад се узме да је јачина трију наших дивизија износила на 25.000 војника.

Но то неби било све. Даљи ресултати и последице овога првога успеха стратегијскога, у току даљих операција били би извесно ненадмашни. Наша војска том битком морално ојачана без сумње јурила би даље без обзирце, тукући на своме путу једно по једно придолазеће бугарско оделење к Сливници. Победа на Сливници, према овоме, донела би даље читав низ ситних победа, тако, да би 6-ог, а најдаље 7-ог Новембра и цео рат вероватно био окончан.

Да је пак наш Врхов. штаб на ово све мислио о томе не може бити сумње, јер иначе како би се другојачије могло протумачити оно наређење за напад 5-ог Новембра ујутру, наређење које је тражило скупљање дивизија 4-ог Новембра у вече пред Сливницу.

Но баш нека буде и другојачије; за нас је главан само факат да је напад за горњи дан био наређен, и да је Шумадијска дивизија у то име са Вранче на Сливницу била позвана. Што се тиче осталих дивизија, Дунавске и Дринске, оне су морале на сваки начин нешто више знати о овоме налогу за напад, бар ако ништа друго оно толико, које ће им трупе бити десно и лево сутра дан у борби. Јер иначе без тога заповест неби била потпуна, а то није могуће ни замислити. Више је дакле но вероватно, да је дунавски дивизијар знао још унапред 4-ог да ће му у вече Дринска дивизија бити десно, а овај последњи да ће Шумадијску имати у продужењу свога десног крила.

По свему дакле излази да је 5 Новембар требао да буде значајан дан у историји овога рата, а

да то у ствари буде, све је зависило од тачнога извршења добивених налога и разумевања својих задатака, на страни команданта дивизија.

Да продужимо сад, после овога, излагање догађаја даље.

Кад је налог врхов. штаба на Плочу стигао, казали смо да је било 8½ часова, као и шта је по њему било наређено.

XII пук са 1 батеријом остао је на Плочи да подупре рад морав. дивизије од те стране при заузимању Трна, а остало (Х пук) враћало је се назад Врапчи. По томе чим је се остатак дивизије прикупио ваљало је маршировати даље у одређеноме правцу — к Сливници. Тако је бар требало да буде.

У 11 часова све трупе биле су примиле потребне налоге за кретање; али како се на Х пук, незнамо ни данас зашто, дуго чекало, то је још доста времена после овога морало се изгубити док је и он на опште збориште дошао. Сад је тек требало трупе намирити и уредити, те се и с тога морало опет дангубити, тако да се дивизија једва могла кренути са Врапче тек у 1 час по подне. И кренула је се. Али куда? — Држите ли, читаоче, да је она отишла најкраћим путем за Сливницу, камо је требала да иде? Не! — она није тамо отишла, него је уватила правац лево, и као што ћемо даље видети преко Круше стрпала се у долину Лукавице, управ на реп Дринске дивизије!...

На челу колоне овога дана марширао је XI пеш. пук, 3 пољ. батерије за њим, чета пионира и оделење санитета; даље позади на приличној и несразмерној даљини Х пук и возови. Ескадрон бриг. коњице са командантом као стража, а дивиз. коњица напред, пред целом колоном.

Пред сам мрак предводница дође у село Недељиште (хонови) и ту остане да ноћи. Х пук, пошто

немогне даље, остане да учини оно што и предводница у Круши; остало даље за овим све дуж пута.

Бригадни ескадрон и штаб дивизије у Неделишту; дивизијска коњица у Чеканцу.

То, што је Шумадијска дивизија ударила овим правцем, (а не тамо где је требало) променуло је општу ситуацију у основу, тако да је положај дивизија 4 Нов. у вече постао уједаред овакав:

1, Дунавска дивизија прошла Драгоман. теснац и дошла до Три-уши;

2, Дринска, наступала долином Лукавице и дошла у вече у Драготинце и Брложницу.

3. Шумадијска место да буде десно од Дринске дивизије и у непосредном додиру са овом, — она у Неделишту 25 к. метара, иза ове!...

4. Моравска око подне узела Трн, оставиле тамо нужну посаду (од II класе)[1]) и продужила пут даље Брезнику.

XII пеш. пук, са батеријом, са Плоче вратио се и ноћ провео на путу између Круше и Враниче.

Ко сада после овога загледа у карту поле нажљиво тај ће одмах видети:

1-во Шумадијску дивизију сву распарчану и готово растројену на путу од читавих 15 к. метара дужине (од Враниче до Неделишта), и

2-го Да је ова пета дивизија дошла у позадину Дринске дивизије; уместо што је требала да буде десно и у једној висини са овом.

Даље, видеће се одмах и то, да се при оваком односноме положају дивизија није могло више рачунати на јединство и заједничко дејство њихово у датоме тренућу и одређеном месту, пошто Шумадијска дивизија тиме што се повукла са главнога маршевног стратегијског фронта, и отишла у позадину није више била у стању доћи на одређено

---

[1]) Док нестигне I пеш. пук са Власине.

јој место, пошто јој је требало најмање још 25 к. метара да прође, док на одређено место стигне. Међу тим, као што се види, то се није могло постићи још истога вечера, без опасности да се и онако растројена понова ноћним маршем још јаче растроји и до неспособности за борбу доведе. То пак није било могуће ни зато, што је линија за продужење марша (Чеканац, Бусник, Пиштен и Повалириш) била одвећ тешка, услед врлетности и непролазности земљишта тако да је туда било тешко, као што ћемо даље видети ићи и дању а камоли ноћу.[1])

Но при свем том, врхов. команда ништа незнајући тачно о стању дивизије ове уопште на маршу и држећи да је и све остало позади онако крепко и чило као оне трупе што су за видела дошле у Неделиште, — није ни сумњала у то да ће командант по кратком одмору одмах наредити кретање даље, док не присне на место, па се тако и изјасни. Али командант, који је пре свију раније отрчао у Габар да види Краља, напротив, изрази се противно, и заиште да дивизија му ту ноћ проведе у Неделишту, наводећи за узрок томе изнуреност трупа и оскудицу хране, што је све требало накнадити те ноћи.

Тај захтев се одобри и дивизија шумадијска у место да марш продужи даље, заноћи на прузи Врапча-Недељиште-Чеканац ову ноћ.

Овако очевидно онемогућен напад, наређени највишом заповешћу за 5 Новембар, морао је бити новом наредбом још исте вечери одложен за 6-ти, — док шумадијска дивизија не стигне на место, камо је још пр. дана требала да буде!

Сутрашњи дан (5 Новембра) затекао је тако две наше дивизије развучене на једноме дугачком

---

[1]) Линију ову дало је операт. одељење врхов. штаба.

фронту (од Три-ушију до Драготинаца), који је износио више од 10 к. метара, без јаке међусобне везе, а пред узаним и скупљеним положајем бугарским са толико исто снаге. Према овоме ситуација 4-ог Новембра у вече била је овака:

Моравска дивизија, овога вечера у Филиповцу; сутра дан продужује пут даље Брезнику.

Шумадијска, у Недељншту; идућег дана долази на место где је требала бити пр. дана.

Дунавска и Дринска на Три-уши, односно око Драготинаца.

Но како на војни уопште, као што смо напред на једноме месту казали, прилике се веома нагло мењају, и, како небива увек оно што би по која противна страна желела, то је исто и овде се догодило.

Дунавска и Дринска дивизија имале су позитиван налог да не улазе 5. Нов, у акцију, и оне су обе биле вољне да се томе налогу покоре, али шта ћемо кад зато Бугари нису хтели да чују. Оно што нисмо ми хтели, хтели су они. Један најмањи узрок учинио је да нас они 5-ог ујутру нападну свом жестином и на такав начин, да су обе дивизије напред истакнуте (Дунавска и Дринска) доста посла имале док су борбу примиле.[1]) Нарочито, Дунавска дивизија је била тога јутра изненађена јер је управ она овоме нападу највише и била изложена, тако да је после борбе целога дана по магли једва своје положаје задржала.

Зашто да нас Бугари овога дана нападну, са њихове стране или да се реше на напад, стојали су јаки разлози.

---

[1]) На левоме крилу Дунав. дивизије, око големога и малога Малова, проматрала је тога јутра наша коњица и у томе проматрању по магли нађе се непосредно пред Бугарске положаје, које одмах затим и нападне. Повлачење коњице после изазове гоњење са противне стране, и појав Бугара пред наше положаје, услед чега се затим и борба са обе стране изроди.

Пре свега они су морали знати, одмах после пада Трна и Брезника, да ће дивизија, која овим правцем оперише, продужити свој марш даље к Сливници, и да ова пре 6-ог Новембра неће моћи до овога места доћи. Исто тако, они су знали или су морали знати, да ће и у Шумадијској дивизији, после борбе на Врапчи, требати толико исто времена за долазак пред Сливницу, јер је 4 Новембра заноћила у Недељишту. Бугари су у опште службу увођења имали боље уређену од наше, и ми имамо веомâ много основа у ово веровати.

По томе, дакле, они су знали да 5-ог Новембра ујутру пред собом немају више од две наше дивизије (од 19 батаљона), и то једну око Три-уши а другу чак око Драготинца и Брложнице. Чекати на 6-ти Новембар па имати пред собом уместо две, четири дивизије, био је за њих несмисао и зато су се *вероватно* одсудно и обрели са већим делом снаге своје овога дана против истакнуте Дунав. дивизије, бранећи се само привидно против Дринске која је поводом борбе на Три-уши одмах прешла на напад у правцу к Алдомировцу и Сливници. Да су Бугари тако мислили говори јасно и та околност, што су им баш у очи тога дана (4. Нов. увече) стигла из Софије на Сливницу знатна појачања, тако, да им је снага овога дана порасла на 20 батаљона само пешака, — сем осталих родова војске, а то значи, да су тога дана од нас били јачи за 400 људи!..

Користећи свој концентрични положај на Сливници, па поступним нападима, као из каквог центра нападни поједине усамљене наше дивизије, *које у разна времена стижу*, и тако их једну по једну тући, — нема сумње да је било далеко боље и паметније, него остати без дејства на једном месту и чекати на једновремени напад од четири наше дивизије.

Бугари су, дакле, тако и радили, а да су добро

умели мислити, и радити доказ је што им је рад испао коректан и успешан.

Доцније ћемо видети како се свршила борба 5. Новембра по магли, према Три-ушима с једне и Алдомировца, односно Сливнице, с друге стране.

На реду је сад да видимо где је била 5. Новембра Шумадијска дивизија, и шта је она све тога дана радила.[1])

---

5. Новембар — одлазак Шумадијске дивизије из Недељишта. — Сутра дан (5-ог Нов.) дивизија Шумадијска имала је да маршира преко *Чеканца*, *Брусника* и *Пиштена* у *Поволириш*, да би дошла на

---

[1]) 4-ог Новембра око 11 часова пре подне командант ове дивизије са начелником дивиз. штаба и пуков командантима потпуков Мостићем и мајорем Ц. Марковићем проматрао је са једнога виса изнад села Врапче у правцу Сливници. Главно је питање било којим правцем са Врапче да се иде и куда? Начелник штаба од своје стране био је зато, да се иде правце Сливници, пошто је тако гласио смисао директиве врхов. штаба. За то су била и оба присутна пуковара. Али бадава, командант, имао је овде своје оделито гледиште, и реши се да са дивизијом маршира не тамо где је околина мислила, него напротив да иде преко Круше у Недељиште. У то име он одмах заповеди да XI пук буде предводница, и команданту овога у исто време нада налог да јури напред, да што пре нађе г. Мишковића, и да се с њим споразуме — а о чему, то је задржао за се! Случајно баш у то доба Дринска је дивизија промицала долином Лукавце поред Недељишта.

У 1 час по подне једва се предводница кренула; кренуо се за њом одмах и штаб дивизијски са командантом на челу. Дошав овако у Крушу наиђе на једнога од ордонанс официра врхов. штаба, од кога прими налог о будућем правцу свога кретања, а у исто доба сазна преко њега да је врхов. командант са штабом својим негде око Габра. Али то не буде за њега дость. Он сем тога зажели и да лично види врхов команданта, па с тога у највећој брзини само са два обична ордонанса одјаши у Габар, оставивши на путу сву своју трупу без икаквог налога и упутстава. Кад дође пред Габор ту наиђе на краља, престави му се и, како и данас причају, том приликом изрази се као да је у пр. борби на Врапи 2 пука бугарске војске заробио (8 батољона) што, наравно није било истина! Сем тога, једновремено, изјави жељу да са трупама својим не маршира тог вечера даље, но да се одмара у Недељишту, *пошто му је трупа уморна и нема хране(!?)* Услед овога, као и из разлога да су два пука бугарска ухваћена и да се немамо унапредак чега бојати, буде и налог за 5 јамачно преиначен.

Кад је после овога одмах Врхов. командант дошао у Недељиште ту застао XI пук, морав. арт. пук и трупе ове поздравио, — онда је разбирао од војника имају ли хране и јесу ли уморни, а ови, су на то одговорили да нити су уморни, нити оскудевају у храни!...

место где је требала да буде још пр. дана у вече. Тога ради (у $7\frac{1}{2}$ часова у јутру) издата је овака маршева дивизијска заповест:

Шумад. Актив. Дивизија
№ 10.

Штаб дивизијски у Недељишту.
5. новембра 1885, у 7 часова и 30 минута у јутру.

ДИВИЗИЈСКА ЗАПОВЕСТ[1])

ЗА 5 НОВЕМБАР

Подела трупа:
Предводница (командант, мајор Д. Ц. Марковић);
XI акт. пеш. пук;
Ескадрон див. коњице; и
Ескадрон бриг. коњице;
1 пољ. батер. морав. пука.
Чета пионира;
2 вода болничара
Главна трупа:
1 батаљон X пука;
2 батерије, морав. пука.
2 батаљона X пеш. акт. пук;
деташирани { XII акт. пеш. пук. 1 пољ. батерија морав. пука.
Остатак болничара.

———

По извештајима добивеним противник се налази негде око Сливнице, на својим положајима. Дивизија има налог да маршира у том правцу. У то име наређујем следеће:

Предводница ће поћи у 8 часова пре подне, и маршираће путем: Чеканац, Брусник, Пиштен и Повалириш, — где има стићи до мрака. На путу узеће собом и чету пионира, која је зором послата да пут оправи.

Главна трупа позади за предводницом после 35 минута истим путем, у против показаном реду.

Возови (муниц. колоне и профијантска) да остану до даље наредбе у Недељишту.

---

[1]) Ову заповест, пошто је већ била написана, *пред свима ордонансима у штабу*, командант дивизије докопао је из руку начелника штаба и подерао је, наводећи за разлог томе, што он не ратује *по модерним заповестима*. Мало за тим, кад се одобровољио, наредио је да се опет у перо издиктира, да би се накнадило у времену што би се изгубило писањем двеју заповести! Другови из школе! — Није ли ово један доказ више, да је оно истина што смо напред рекли *о нашој браћи из „аустријске војске“ ?!...*

да му се накнадно пошље претходнице.

[illegible].

Заповест је била [illegible] времена командантима пуковника али опет зато претходница се није кренула пре 5 часова. Требало је, даље, чекати да се војска храни, ручи и остала спрема за марш [illegible]."

У то доба X пук почињао је већ да силази с Бруке у Неделиште, а XII-ом пуку и заосталима требало је још најмање 2 часа времена па да и они дођу у исто место.

У 11 часова тек претходница дошла је у Чеканац. Командант претходнице у тај мах није остављао у својем рапорту, послатом из овог места, додао је на последку и ово: — „*Не [illegible] се чују топови. Моји продужавали [illegible].*" — Коњица напред далеко измакла.

Чеканац је мало једно село на једној коси, на којој се долази путем који води уз једну тесну и камениту клисуру. Пионири, који су раније прошли туда, *слабо су што од пута оправили*, него су га оставили готово онакога какав је пре тога био. Пешадија је, истина, тада лако ишла; али за артиљерију је *био тежак*, пошто је водио оштром и толико пристрмом *страном, да се батерије туда нису* могле извући. Нарочито *су биле опасне* местимичне завојице, *којих је било неколико*.

Како тако, после великих мука изађе и батерија *предводничка на Чеканац*. Морала су се расклапати *кола парче по парче*, па тако извлачити навише, и то помоћу конопаца и људи около налазећих се. Прошло је *било* већ подне кад је батерија ова изашла

[1] Тога јутра све је ишло као од беде. Изгледало је као да никоме није било до путовања даље. Зато се и оклевало до овога доба. Доцније ће се то још боље објаснити.

на вис, односно село Чеканац. У то доба наишла је била на теснац и главна трупа, која је морала дуго да чека док јој се пролаз отвори. Десети пук пешадијски зар и могао је проћи; али је у питању била артилерија и трупни возови. Срећом, XII пук са батеријом још није био на теснац наишао, него је остао у Неделишту неко време рад одмора, иначе наступила би опасност да се и он у теснац не сабије, из којега после неби могао ни напред ни назад. Ако се узме у рачун време које је проведено око извлачења батерија у предводници и процени она грдна невоља, што је се ту око тога поднела, онда није ни мислити било на то да и остале батерије ту прођу, и да опет на време у Повалириш стигну.

Од X пука 2 батаљона прошла су кланац, а један је остао да помаже извлачити батерије и трупне возове. који беху тако рећи загушили клисуру.

Око 2 часа по подне тек су се ваљада прва кола на реду следеће батерије почела на вис пети али то овима је сад туда било још теже; јер је пут био ранијим пролазом веома искварен, — морало је се дакле све зауставити док се пут не оправи. Официри око батерија и остале трупе били су већ пали у очајање. Командант арт. пука који је ту такође био, није знао шта да ради, — т. ј. дал, да се враћа натраг или под оваким условима пут даље продужи. На послетку, решио се да ту остане и да чека на више налоге, јер је налазио да је то било боље и паметније.

Начелник штаба дивизијског, који је са колоном ишао, био је такође ту и старао се да учини све што је могао, али све узалуд. Сва несрећа била је у томе *што се командант дивизије није могао нигде видети ни наћи*. Ордонанси, који су слати да га траже, враћали су се свагда са речима: *„команданта нема!“*

Тек у неко доба. око 3 часа по подне. јави се он и то чак из Брусника са налогом упућеним на начелника штаба. у коме је од овога тражено да пропусти кроз теснац пешадију. а артилерију и возове трупне да проведе *путем преко Алботине(?) на Брусник и Поваљриш.* Услед тога остатак пешадије од X пука и ситни делови прођу поред батерија и продуже пут даље. а артилерија и возови врате се натраг и узму пут на Алботину. Из Алботине другога пута није било за Брусник сем онога. *којим стока иде за планину.* Ићи Лукавицом из Алботине на Цоцоровац и Драготинце за Поваљриш није се могло, а није се ни смело. Није се могло због возова Дрин. дивизије којима је била долина препуњена, а смело се није зато. што је реч *Брусник у налогу искључивала* свако даље мишљење о употреби долине лукавичке.[1])

Пред сам сумрак, колона ова. сем возова трупних, који су сматрани да су били тренутно непотребни и као такови у Алботини остављени да ноће, прошла је поред Цацаровца западно и почела се пењати десно уз једну стрму косу, пошто је најпре пред сам мрак прешла преко једне опасне дољаче. У то исто доба на главноме путу из Неделишта појавио је се био и XII пук с батеријом, који је остао био позади и колони се затим придружио.

Наступила је већ била и ноћ, а топови пред Сливницом нису били престали! И тада као и цео дан изгледало је да се небо од грмљаве топовске пролама.

У ово доба, поједине јединице Шумад. дивизије на овоме путу овако су биле ешелониране:

Од предводнице: XI пук пешадијски у Повали-

---

[1]) *Види се из овога* јасно колико се земљиште тамошње познавало.

ришу; батерија у Бруснику са пионир. четом и санитетом; коњица у Павалиришу.[1])

Од главне трупе: X пук пешадијски у Пиштену; остало све на путу Алботина-Брусник.

Возови: у Недељишту.

Командант са своја два ордонанса у Повалиришу; начелник санитета у Бруснику, начелник штаба код артиљерије глав. трупе, на путу за Брусник ит.д. ит.д.

Једном речи једна ужасна раштрканост.

И доста је времена прошло, и великих је јада стало — док су се поједини делови колоне искупили и пред Брусник дошли. Коњи огладнели и тешко измучени целога дана јечали су и бректали као болници, чијим мукама лека нема! Пута није било, него се ишло све страном. Ако га је где и имало био је снегом затрпан, тако дубоко да се нигде познавао није.

Ко је иоле имао разума и свести, ко је умео да осећа па био то старешина или прост редов, у овој се прилици није могао уздржати а да не уздахне, ако је само помислио на све што се овога дана догађало. Јер, док на једној страни топови грувају и бој се бије целога дана, — на другој једна цела дивизија као изгубљена блуди по магли, по планинама и гударама, сва растројена и поцепана — без хране и других животних потреба!..

---

[1]) По одласку у ово место причали су нам одмах неке необичности, којима се нисмо могли довољно начудити.

Веле да се пуковник Бинички тада толико био заборавио, да је поводом нечега подвикнуо мајору Шећовићу:

„— Зар си ти мајор?! — Ти си курв..!!—“

Капетана Христића, као командира ескадрона, веле, да је хтео сменити од дужности и тога истога вечера стражарно отерати у врхов. штаб — па се после покајао!

Први је, као што смо доцније извештени уложио протест који се до скора још није узео у поступак, а шта је други радио није нам ништа познато.

Ми ово овде бележимо само зато, да се види и да се зна, на какав начин желе наша браћа из *„аустријске војске“* да уливају респект својим млађим према себи и своме положају. —

Требао је да дође следећи дан, па тек онда да се виде трупе ове дивизије на одређеном месту — око Поваљиришта. до дна душе исцрпљене и од умора пропале. Тек сутра дан могла је се Шумадијска дивизија сва на окупу наћи у Поваљиришту.[1])..

[1]) 5-ог Новембра у јутру дивизијски командант се разболи (од стомака). Тај случај тако га промени да у часу постаде још осетљивији и раздражљивији. У оваквом расположењу био је и онда кад је раније споменуту заповест доколао из руку начелника штаба и подерао је на очиглед присутних разнога ранга.

То је била једна последица те раздражљивости. После ње дошла је друга.

По маршевој заповести командант требао је да иде са предводницом, но због слабости он то није могао учинити, него је сео у кола начелника санитета и са овим отишао сасвим другим путем. Начелнику штаба, само је то доставио и наредио да јаше са предводницом за цело време трајања марша и ништа више. Тај пут што га је узео командант за се, водио је на манастир Недељиште. Коње своје оставио је био код колоне, а он, као што рекосмо, отишао на колима, оставивши код колоне начелника штаба.

Незнамо дал је случај учинио, тек доста да је командант дивизије са начелником санитета свога, на томе путу заврљао, ударивши на некакав вис куда нису кола никако могла ићи. Услед тога он пошаље за коње своје, који му се и доведу, од предводнице, те тако је само могао продужити пут даље! Продужујући тако пут, он се само очеше села Чеканца, без да се и дотакне клисуре и одатле оджури право у Брусник.

Међу тим у то доба Чеканачка клисура била је препуњена трупама нарочито артиљеријом, која није могла даље. Начелник штаба са командантом морав. арт. пука и командантом X пука као што је поменуто били су такође у Клисури, у бризи шта да раде, јер преиначавати налог без одобрења команданта и враћати возове другим путем, особито Лукавицом, било је донекле и опасно. Међу тим команданта од никуда да се јави! Он пак кад доспе у Брусник и кад чује тамо од команданта предводнице шта се збива пред Чеканцем учини се тобож као да је и сам тамо био и све очима видео, па одмах направи налог за начелника дивиз. штаба који је одприлике овако гласио:

„Пошто је Чеканачка клисура за артилерију непроходна, то као ђенералштабни официр одмах пронађите други пут *преко Јалботине и Брусник и даље за Поваљришта* па тамо проведите возове и артилерију(!).

Пешадија нек продужи пут даље.“

Кад је налог овај из Брусника био експедован, начелник штаба је већ био на 500 к. пред истим местом, камо се пре тога био упутио у цељи да тражи команданта и да иште упутства према ситуацији која је тада владала у Чеканцу. Овај састанак начелника штаба са командантом без сумње био је тим потребнији, што је ситуација општа била тешка и очајна, и што су прилике биле тако да је требало што пре тражити излаза из ове.

Како је Брусник био веома близу, а командант се целога дана није видео, то се овај, уместо да налог буквално изврши и врати се с места, — сврати у село, у цељи обавештења и објасњења, да се не-

Док је овако дивизија Шумадијска блудела по магли као без главе, дотле су се обе дивизије (и Дунавска и Дринска) пред Сливницом цео дан бориле. Ненадајући се никако битци, оне су морале имати нарочито у почетку да издрже велике напоре док су се најпре уредиле и за одпор спремиле. Но нешто магла, нешто опет изненадност сукоба, — еле обоје то причинило је много да се не могне потребна правилност у борби извести и да се цела борба сврши по обе онако како се пре тога није могло мислити. Нарочито је Дунавска дивизија овде страдала, јер је главни напад Бугара поглавито противу ње био управљен.

Моравска дивизија, која је после пада Трна наступила Брезнику, и тога дана ноћила у Филиповцу, 5-ог Новембра продужила је свој марш даље, окупирала Брезник, и ту цео тај дан провела.

Овај кратак нацрт догађаја који су се десили 5-ог Новембра на нашој страни, објасњава довољно јасно узроке, са којих је Дунавска дивизија тога дана онако хрђаво прошла, као и све остало што је

може још горе из Албонтине у Брусник, него да се иде долином Лукавице, макар да је ова била пуна возова дринске дивизије.

Поступак овај, управ то, што је начелник штаба тражио да види команданта, а није одмах отишао назад да налог изврши, — толико раздражи овога да га доведе чак до вансебности. А да је то у истини било види се и по томе, што је и несаслушав овога чим га је видео одсекао се на њ речма

„— *с места јашите назад и налог извршите! — Никаква објасњења од вас нетражим!*“ —

И налог је био извршен.

Ето, томе се има приписати што је артилерија из Алботине преко планине морала ићи да нађе Брусник и да претрпи оно све што смо напред испричали.

Доцније, била је ова ствар и пред рат. судом. Командант је желео да горњи поступак начелника штаба односно крпања артилерије по планини подведе под онај §, где је реч о *одрицању послушности*“, и тиме да оправда закаснење своје дивизије са читав дан; али у томе није успео, јер је суд нашао да је начелник штаба од своје стране коректно радио и да код њега нема кривце.

са тим у свези стојало.[1] Он карактерише даље најоштрије радњу појединих дивизија, *а нарочито Шумадијске*, која је *са њеним отступањем са стратегијскога маршевога фронта* у позадину најпре покварила један читав систем у кретању; створила један необичан *стратегијски неред*, и најпосле изазвала, после свега догађаје, *који су неминовно морали бити последица свега што је доцније следовало.*[2])

Јер да командант шумадијске дивизије онако без узрочно није напустио природан правац свога наступања к Сливници, и повукао се у позадину, него да је најкраћим путем испао четвртога у вече негде око Радуловца, где је после два дана дошао. — 5-ог Новембра ујутру биле би извесно концентрисане све три дивизије пред Сливницом. Налог издати за 5-ти неби се морао мењати и офанзива трију дивизија наших противу Бугара на Три-уши и Сливници, — који јамачно неби ништа тога јутра још предузимали у смислу напада, — испала би извесно далеко срећније, него што је то било са принудном обраном, на коју је Дунавска дивизија са Дринском силом прилика тадањих, била натерана.

По томе дакле 5-ти Новембар остао би као сјајан дан у историји овога рата, а овако по несрећи, то се неможе данас казати за њега. —

— — —

Дебушовање Шумадијске дивизије из позадине на фронт других дивизија, развој њен пред Радуловцем и радња 6. Новембра. —

---

[1]) Ђенерала Милутина овога дана заменуо је пуковник Хорстиг, пошто је први био са команде смењен.

[2]) Као н. пр. онај рапорт по коме је заробљено на Врапчи 2 пука (8 батаљона) Бугара, да војници немају хране, да су уморни и да је зато потребан одмор Шумад. дивизији у Неделишту. — Све то скупа учинило је да се налог Врхов. команде за 5-ти одложи за 6-ти Новембар и да после тога дође оно, што је у ствари после дошло.

Како је овога дана Дринска дивизија била спроћу Алдомировца са штабом у Брлошници, командант Шумад. дивизије пружио је се од овога у десно и посео је са својим трупама положаје лево од Радуловца а десно до Раките, што је све чинило један фронт од 3—4 к. метра дужине.

X пеш. пук, који је прошлу ноћ провео у Пиштену, није улазио у овај распоред, зато што је по вишем налогу тога јутра морао да иде на Драгоман форсираним маршем упомоћ трупама Дунавске дивизије.

По ономе што се тада говорило, изгледало је да командант Шумадијске дивизије није посео поменути положај дотле, док се није предходно лично састао и споразумео са командантом Дринске дивизије; којом приликом било је међу њима и то углављено, да тога дана обојица у исто време нападају на бугарске положаје који су били пред њима[1]).

Ми засада ово овде бележимо само да се зна; а доцније ћемо видети колико је овај споразум вредио.

6. Новембра, око 12 часова у подне, једва је свршен био распоред трупа Шумад. дивизије на положају, и према њему иста дивизија стојала је овако:

XI. пук пешадијски са 1. батаљоном XII. пука на вису непосредно пред Радуловцем и јужно од овога (лево крило). Остала два батаљона XII пука, на десном крилу, источно од Раките, на једној великој висини.

У средини положаја 2 батерије пољске. Остале две у резерви код села Радуловца.

Дивиз. ескадрон у Ракити.

Једна пољска болница и чета пионирска у Радуловцу;

Колоне муницијске у Цацаровцу, а возарки пук у Неделишту. Део муниц. колоне у Драготинцу.

---

[1]) 6. Новембра ујутру.

умели мислити, и радити доказ је што им је рад испао коректан и успешан.

Доцније ћемо видети како се свршила борба 5. Новембра по магли, према Три-ушима с једне и Алдомировца, односно Сливнице, с друге стране.

На реду је сад да видимо где је била 5. Новембра Шумадијска дивизија, и шта је она све тога дана радила.[1])

---

5. Новембар — одлазак Шумадијске дивизије из Недељишта. — Сутра дан (5-ог Нов.) дивизија Шумадијска имала је да маршира преко *Чеканца*, *Брусника* и *Пиштена* у *Поваличиш*, да би дошла на

---

[1]) 4-ог Новембра око 11 часова пре подне командант ове дивизије са начелником дивиз. штаба и пуков командантима потпуков Мостићем и мајорем Ц. Марковићем проматрао је са једнога виса изнад села Врапче у правцу Сливници. Главно је питање било којим правцем са Врапче да се иде и куда? Начелник штаба од своје стране био је зато, да се иде правце Сливници, пошто је тако гласио смисао директиве врхов. штаба. За то су била и оба присутна пуковара. Али бадава, командант, имао је овде своје оделито гледиште, и реши се да са дивизијом маршира не тамо где је околина мислила, него напротив да иде преко Круше у Недељиште. У то име он одмах заповеди да XI пук буде предводница, и команданту овога у исто време изда налог да јури напред, да што пре нађе г. Мишковића, и да се с њим споразуме — а о чему, то је задржао за се! Случајно баш у то доба Дринска је дивизија промицала долином Лукавце поред Недељишта.

У 1 час по подне једва се предводница кренула; кренуо се за њом одмах и штаб дивизијски са командантом на челу. Дошав овако у Крушу наиђе на једнога од ордонанс официра врхов. штаба, од кога прими налог о будућем правцу свога кретања, а у исто доба сазна преко њега да је врхов. командант са штабом својим негде око Габра. Али то не буде за њега доста. Он сем тога зажели и да лично види врхов команданта, па с тога у највећој брзини само са два обична ордонанса одјаши у Габар, оставивши на путу сву своју трупу без икаквог налога и упутстава. Кад дође пред Габор ту наиђе на краља, престави му се и, како и данас причају, том приликом изрази се као да је у пр. борби на Врапи 2 пука бугарске војске заробио (8 батаљона) што, наравно није било истина! Сем тога, једновремено, најави жељу да са трупама својим не маршира тог вечера даље, но да се одмара у Недељишту, *пошто му је трупа уморна и нема хране(!?)* Услед овога, као и из разлога да су два пука бугарска ухваћена и да се немамо унапредак чега бојати, буде и налог за 5 јамачно преиначен.

Кад је после овога одмах Врхов. командант дошао у Недељиште ту застао XI пук, морав. арт. пук и трупе ове поздравио, — онда је разбирао од војника имају ли хране и јесу ли уморни, а ови, су на то одговорили да нити су уморни, нити оскудевају у храни!...

место где је требала да буде још пр. дана у вече. Тога ради (у $7\frac{1}{2}$ часова у јутру) издата је овака маршева дивизијска заповест:

Шумад. Актив. Дивизија
№ 10.

Штаб дивизијски у Недељишту.
5. новембра 1885, у 7 часова и 30 минута у јутру.

ДИВИЗИЈСКА ЗАПОВЕСТ[1])

ЗА 5 НОВЕМБАР

Подела трупа:

Предводница (командант, мајор Д. Ц. Марковић);
XI акт. пеш. пук;
Ескадрон див. коњице; и
Ескадрон бриг. коњице;
1 пољ. батер. морав. пука.
Чета пионира;
2 вода болничара

Главна трупа:

1 батаљон X пука;
2 батерије, морав. пука.
2 батаљона X пеш. акт. пук;
деташирани { XII акт. пеш. пук. 1 пољ. батерија морав. пука.
Остатак болничара.

——

По извештајима добивеним противник се налази негде око Сливнице, на својим положајима. Дивизија има налог да маршира у том правцу. У то име наређујем следеће:

Предводница ће поћи у 8 часова пре подне, и маршираће путем: Чеканац, Брусник, Пиштен и Повалириш, — где има стићи до мрака. На путу узеће собом и чету пионира, која је зором послата да пут оправи.

Главна трупа позади за предводницом после 35 минута истим путем, у против показаном реду.

Возови (муниц. колоне и профијантска) да остану до даље наредбе у Недељишту.

---

[1]) Ову заповест, пошто је већ била написана, *пред свима ордонансима у штабу*, командант дивизије докопао је из руку начелника штаба и подерао је, наводећи за разлог томе, што он не ратује *по модерним заповестима*. Мало за тим, кад се одобровољио, наредио је да се опет у перо издиктира, да би се накнадило у времену што би се изгубило писањем двеју заповести! Другови из школе! — Није ли ово један доказ више, да је оно истина што смо напред рекли *о нашој браћи из „аустријске војске“ ?!...*

Ја ћу се налазити код предводнице.

Потпис.

Заповест је била одмах послата командантима потчињеним али опет зато предводница се није кренула пре 9 часова. Требало је, дакле, чекати да се подела хране учини и остала спрема за марш изврши.[1]

У то доба X пук пешадије био је већ дошао из Круше у Недељште, а XII-ом пуку и возовима требало је још најмање 2 часа времена па да и они дођу у исто место.

У 11 часова чело предводнице доспело је у Чеканац. Командант предводнице у тај мах поред осталог у своме рапорту, послатом из овог места, додао је на последку и ово: — *„На Сливници се чују топови. Марш продужавам даље.“* — Коњица напред далеко измакла.

Чеканац је мало једно село на једној коси, на којој се долази путем који води уз једну тесну и камениту клисуру. Пионири, који су раније прошли туда, *слабо су шта од пута оправили*, него су га оставили готово онакога какав је пре тога био. Пешадија је, истина, тада лако ишла; али за артилерију је био тежак, пошто је водио оштром и толико припртом страном, да се батерије туда нису могле извући. Нарочито су биле опасне местимичне завојице, којих је било неколико.

Како тако, после великих мука изађе и батерија предводничка на Чеканац. Морала су се расклапати кола парче по парче, па тако извлачити навише, и то помоћу конопаца и људи около налазећих се. Прошло је било већ подне кад је батерија ова изашла

[1] Тога јутра све је ишло као од беде. Изгледало је као да никоме није било до путовања даље. Зато се и оклевало до овога доба. Доцније ће се то још боље објаснити.

на вис, односно село Чеканац. У то доба наишла је била на теснац и главна трупа, која је морала дуго да чека док јој се пролаз отвори. Десети пук пешадијски зар и могао је проћи; али је у питању била артилерија и трупни возови. Срећом, XII пук са батеријом још није био на теснац наишао, него је остао у Неделишту неко време рад одмора, иначе наступила би опасност да се и он у теснац не сабије, из којега после неби могао ни напред ни назад. Ако се узме у рачун време које је проведено око извлачења батерија у предводници и процени она грдна невоља, што је се ту око тога поднела, онда није ни мислити било на то да и остале батерије ту прођу, и да опет на време у Повалириш стигну.

Од X пука 2 батаљона прошла су кланац, а један је остао да помаже извлачити батерије и трупне возове, који беху тако рећи загушили клисуру.

Око 2 часа по подне тек су се ваљада прва кола на реду следеће батерије почела на вис пети али то овима је сад туда било још теже; јер је пут био ранијим пролазом веома искварен, — морало је се дакле све зауставити док се пут не оправи. Официри око батерија и остале трупе били су већ пали у очајање. Командант арт. пука који је ту такође био, није знао шта да ради, — т. ј. дал, да се враћа натраг или под оваким условима пут даље продужи. На послетку, решио се да ту остане и да чека на више налоге, јер је налазио да је то било боље и паметније.

Начелник штаба дивизијског, који је са колоном ишао, био је такође ту и старао се да учини све што је могао, али све узалуд. Сва несрећа била је у томе *што се командант дивизије није могао нигде видети ни наћи*. Ордонанси, који су слати да га траже, враћали су се свагда са речима: *„команданта нема!“*

Тек у неко доба, око 3 часа по подне, јави се он и то чак из Брусника са налогом упућеним на начелника штаба, у коме је од овога тражено да пропусти кроз теснац пешадију, а артилерију и возове трупне да проведе *путем преко Алботине(?) на Брусник и Поваљриш*. Услед тога остатак пешадије од X пука и ситни делови прођу поред батерија и продуже пут даље, а артилерија и возови врате се натраг и узму пут на Алботину. Из Алботине другога пута није било за Брусник сем онога, *којим стока иде за планину*. Ићи Лукавицом из Алботине на Цоцоровац и Драготинце за Поваљриш није се могло, а није се ни смело. Није се могло због возова Дрин. дивизије којима је била долина препуњена, а смело се није зато, што је реч *Брусник у налогу искључивала* свако даље мишљење о употреби долине лукавичке.[1])

Пред сам сумрак, колона ова, сем возова трупних, који су сматрани да су били тренутно непотребни и као такови у Алботини остављени да ноће, прошла је поред Цацаровца западно и почела се пењати десно уз једну стрму косу, пошто је најпре пред сам мрак прешла преко једне опасне доњаче. У то исто доба на главноме путу из Неделишта појавио је се био и XII пук с батеријом, који је остао био позади и колони се затим придружио.

Наступила је већ била и ноћ, а топови пред Сливницом нису били престали! И тада као и цео дан изгледало је да се небо од грмљаве топовске пролама.

У ово доба, поједине јединице Шумад. дивизије на овоме путу овако су биле ешелониране:

Од предводнице: XI пук пешадијски у Повали-

---

[1]) *Види* се из овога јасно колико се земљиште тамошње познавало.

ришу; батерија у Бруснику са пионир. четом и санитетом; коњица у Павалиришу.[1])

Од главне трупе: X пук пешадијски у Пиштену; остало све на путу Алботина-Брусник.

Возови: у Недељишту.

Командант са своја два ордонанса у Повалиришу; начелник санитета у Бруснику, начелник штаба код артиљерије глав. трупе, на путу за Брусник ит.д. ит.д.

Једном речи једна ужасна раштрканост.

И доста је времена прошло, и великих је јада стало — док су се поједини делови колоне искупили и пред Брусник дошли. Коњи огладнели и тешко измучени целога дана јечали су и бректали као болници, чијим мукама лека нема! Пута није било, него се ишло све страном. Ако га је где и имало био је снегом затрпан, тако дубоко да се нигде познавао није.

Ко је иоле имао разума и свести, ко је умео да осећа па био то старешина или прост редов, у овој се прилици није могао уздржати а да не уздахне, ако је само помислио на све што се овога дана догађало. Јер, док на једној страни топови грувају и бој се бије целога дана, — на другој једна цела дивизија као изгубљена блуди по магли, по планинама и гударама, сва растројена и поцепана — без хране и других животних потреба!..

---

[1]) По одласку у ово место причали су нам одмах неке необичности, којима се нисмо могли довољно начудити.

Веле да се пуковник Бишички тада толико био заборавио, да је поводом нечега подвикнуо мајору Шећовићу:

„— Зар си ти мајор?! — Ти си курв..!!—“

Капетана Христића, као командира ескадрона, веле, да је хтео сменити од дужности и тога истога вечера стражарно отерати у врхов. штаб — па се после покајао!

Први је, као што смо доцније извештени уложио протест који се до скора још није узео у поступак, а шта је други радио није нам ништа познато.

Ми ово овде бележимо само зато, да се види и да се зна, на какав начин желе наша браћа из „*аустријске војске*“ да уливају респект својим млађим према себи и своме положају. —

Требао је да дође следећи дан, па тек онда да се виде трупе ове дивизије на одређеном месту — око Повалириша, до дна душе исцрпљене и од умора пропале. Тек сутра дан могла је се Шумадијска дивизија сва на окупу наћи у Повалиришу.[1])..

---

[1]) 5-ог Новембра у јутру дивизијски командант се разболи (од стомака). Тај случај тако га промени да у часу постаде још осетљивији и раздражљивији. У оваквом расположењу био је и онда кад је раније споменуту заповест доколао из руку начелника штаба и подерао је на очиглед присутних разнога ранга.

То је била једна последица те раздражљивости. После ње дошла је друга.

По маршевој заповести командант требао је да иде са предводницом, но због слабости он то није могао учинити, него је сео у кола начелника санитета и са овим отишао сасвим другим путем. Начелнику штаба, само је то доставио и наредио да јаше са предводницом за цело време трајања марша и ништа више. Тај пут што га је узео командант за се, водио је на манастир Недељиште. Коње своје оставио је био код колоне, а он, као што рекосмо, отишао на колима, оставивши код колоне начелника штаба.

Незнамо дал је случај учинио, тек доста да је командант дивизије са начелником санитета свога, на томе путу заврљао, ударивши на некакав вис куда нису кола никако могла ићи. Услед тога он пошаље за коње своје, који му се и доведу, од предводнице, те тако је само могао продужити пут даље! Продужујући тако пут, он се само очеше села Чеканца, без да се и дотакне клисуре и одатле одјури право у Брусник.

Међу тим у то доба Чеканачка клисура била је препуњена трупама нарочито артиљеријом, која није могла даље. Начелник штаба са командантом морав. арт. пука и командантом X пука као што је поменуто били су такође у Клисури, у бризи шта да раде, јер преиначавати налог без одобрења команданта и враћати возове другим путем, особито Лукавицом, било је донекле и опасно. Међу тим команданта од никуда да се јави! Он пак кад доспе у Брусник и кад чује тамо од команданта предводнице шта се збива пред Чеканцем учини се тобож као да је и сам тамо био и све очима видео, па одмах направи налог за начелника дивиз. штаба који је одприлике овако гласио:

„Пошто је Чеканачка клисура за артилерију непроходна, то као ђенералштабни официр одмах пронађите други пут *преко Јалботине и Брусник и даље за Повал·риш* па тамо проведите возове и артилерију(!).

Пешадија нек продужи пут даље.“

Кад је налог овај из Брусника био експедован, начелник штаба је већ био на 500 к. пред истим местом, камо се пре тога био упутио у цељи да тражи команданта и да иште упутства према ситуацији која је тада владала у Чеканцу. Овај састанак начелника штаба са командантом без сумње био је тим потребнији, што је ситуација општа била тешка и очајна, и што су прилике биле тако да је требало што пре тражити излаза из ове.

Како је Брусник био веома близу, а командант се целога дана није видео, то се овај, уместо да налог буквално изврши и врати се с места, — суврати у село, у цељи обавештења и објасњења, да се не-

Док је овако дивизија Шумадијска блудела по магли као без главе, дотле су се обе дивизије (и Дунавска и Дринска) пред Сливницом цео дан бориле. Ненадајући се никако битци, оне су морале имати нарочито у почетку да издрже велике напоре док су се најпре уредиле и за отпор спремиле. Но нешто магла, нешто опет изненадност сукоба, — еле обоје то причинило је много да се не могне потребна правилност у борби извести и да се цела борба сврши по обе онако како се пре тога није могло мислити. Нарочито је Дунавска дивизија овде страдала, јер је главни напад Бугара поглавито противу ње био управљен.

Моравска дивизија, која је после пада Трна наступила Брезнику, и тога дана ноћила у Филиповцу, 5-ог Новембра продужила је свој марш даље, окупирала Брезник, и ту цео тај дан провела.

Овај кратак нацрт догађаја који су се десили 5-ог Новембра на нашој страни, објасњава довољно јасно узроке, са којих је Дунавска дивизија тога дана онако хрђаво прошла, као и све остало што је

може још горе из Алботине у Брусник, него да се иде долином Лукавице, макар да је ова била пуна возова дринске дивизије.

Поступак овај, управ то, што је начелник штаба тражио да види команданта, а није одмах отишао назад да налог изврши, — толико раздражи овога да га доведе чак до вансебности. А да је то у истини било види се и по томе, што је и несаслушав овога чим га је видео одсекао се на њ речма

„— *с места јашите назад и налог извршите! — Никаква објасненља од вас нетражим!*“ —

И налог је био извршен.

Ето, томе се има приписати што је артилерија из Алботине преко планине морала ићи да нађе Брусник и да претрпи оно све што смо напред испричали.

Доцније, била је ова ствар и пред рат. судом. Командант је желео да горњи поступак начелника штаба односно крпања артилерије по планини подведе под онај §, где је реч о *одрицању послушности*“, и тиме да оправда закаснење своје дивизије са читав дан; али у томе није успео, јер је суд нашао да је начелник штаба од своје стране коректно радио и да код њега нема кривце.

са тим у свези стојало.[1]) Он карактерише даље, најоштрије радњу појединих дивизија, *а нарочито Шумадијске, која је са њеним отступањем са стра тегијскога маршевога фронта* у позадину најпре покварила један читав систем у кретању; створила један необичан *стратегијски неред*, и најпосле изазвала, после свега догађаје, *који су неминовно морали бити последица свега што је доцније следовало.*[2])

Јер да командант шумадијске дивизије онако без узрочно није напустио природан правац свога наступања к Сливници, и повукао се у позадину, него да је најкраћим путем испао четвртога у вече негде око Радуловца, где је после два дана дошао, — 5-ог Новембра ујутру биле би извесно концентрисане све три дивизије пред Сливницом. Налог издати за 5-ти неби се морао мењати и офанзива трију дивизија наших против Бугара на Три-уши и Сливници, — који јамачно неби ништа тога јутра још предузимали у смислу напада, — испала би извесно далеко срећније, него што је то било са принудном обраном, на коју је Дунавска дивизија са Дринском силом прилика тадањих, била натерана.

По томе дакле 5-ти Новембар остао би као сјајан дан у историји овога рата, а овако по несрећи, то се неможе данас казати за њега. —

Дебушовање Шумадијске дивизије из позадине на фронт других дивизија, развој њен пред Радуловцем и радња 6. Новембра. —

---

[1]) Ђенерала Милутина овога дана заменуо је пуковник Хорстиг, пошто је први био са команде смењен.

[2]) Као н. пр. онај рапорт по коме је заробљено на Врапчи 2 пука (8 батаљона) Бугара, да војници немају хране, да су уморни и да је зато потребан одмор Шумад. дивизији у Неделишту. — Све то скупа учинило је да се налог Врхов. команде за 5-ти одложи за 6-ти Новембар и да после тога дође оно, што је у ствари после дошло.

Како је овога дана Дринска дивизија била спроћу Алдомировца са штабом у Брлошници, командант Шумад. дивизије пружио је се од овога у десно и посео је са својим трупама положаје лево од Радуловца а десно до Раките, што је све чинило један фронт од 3—4 к. метра дужине.

X пеш. пук, који је прошлу ноћ провео у Пиштену, није улазио у овај распоред, зато што је по вишем налогу тога јутра морао да иде на Драгоман форсираним маршем упомоћ трупама Дунавске дивизије.

По ономе што се тада говорило, изгледало је да командант Шумадијске дивизије није посео поменути положај дотле, док се није предходно лично састао и споразумео са командантом Дринске дивизије; којом приликом било је међу њима и то углављено, да тога дана обојица у исто време нападају на бугарске положаје који су били пред њима[1]).

Ми засада ово овде бележимо само да се зна; а доцније ћемо видети колико је овај споразум вредио.

6. Новембра, око 12 часова у подне, једва је свршен био распоред трупа Шумад. дивизије на положају, и према њему иста дивизија стојала је овако:

XI. пук пешадијски са 1. батаљоном XII. пука на вису непосредно пред Радуловцем и јужно од овога (лево крило). Остала два батаљона XII пука, на десном крилу, источно од Раките, на једној великој висини.

У средини положаја 2 батерије пољске. Остале две у резерви код села Радуловца.

Дивиз. ескадрон у Ракити.

Једна пољска болница и чета пионирска у Радуловцу;

Колоне муницијске у Цацаровцу, а возарки пук у Неделишту. Део муниц. колоне у Драготинцу.

---

[1]) 6. Новембра ујутру.

Болнице у Неделишту.

Трупна комора у Повалиришу.

Штаб дивизијски у Радуловцу.

У ово доба Шумад. дивизија дојиста је била на десноме крилу Дринске дивизије. Али како је њен фронт износио 3. километра дужине, онај Дринске такође око 3. к. метра; растојање празно између деснога крила Дунавске и левога Дринске око 5. к. метра и фронт Дунавске дивизије на 4. к. метра — *онда излази по овоме да је фронт све три дивизије, одн жно њихових положаја, износио на 15 к. метара ширине!*

Ако се сад загледа добро у ову ситуацију и овај размештај дивизија у опште на положајима пред Сливницом, — онда се може одмах уочити да су дивизије Дунавска и Дринска имале доста добро уређену своју позадину, док код Шумадијске тога није било. Профијантска колона, Муницијске колоне, и сви готово возови нису били непосредно иза фронта своје дивизије, него на против за фронтом Дринске дивизије (у долини Лукавице) тако, да је позадина Шумадијске дивизије од возова била сасвим чиста. Та околност учинила је те је била попуна хране и муниције тешка и готово немогућа.

Према овоме, и због овога, у тактичноме обзиру положај Шумад. дивизије био је бољи од положаја осталих дивизија за толико, у колико је у административном стајао горе од осталих дивизија; јер да се случајно морало одступати одмах 6. Новембра, онда би Шумад. дивизија на сваки начин мање сметње на путу у оступању имала од Дринске, која је иза себе имала возове двеју дивизија.

Значајно је овде веома то, да на страни Шумадијске дивизије *није овога дана било никакве борбе целога дана, нити се у то име ма шта предузимало,* и ако је постајао споразум са Дрин. дивизијом за напад. Једна кратка канонада између обостраних ар-

тилерија на средини, било је цело дело ове дивизије овога дана.[1])

Међу тим Дринска дивизија оставши доследна себи и ономе што је било раније наређено, нападала је овога дана, и борба топовска и пушчана код ње је одпочела још ујутру на тек око подне свршила, а то је онда кад се видело да Шумад. дивизија ништа не ради.

На страни Дунавске дивизије такође је се делимице борба водила; али не са озбиљношћу.

Како му драго, излази да овога дана озбиљне борбе на бојноме фронту наших трупа није било — те је зато и 6 Новембар морао узалуд пропасти онако исто као и предходећа два дана.

Но тај случај није био код Морав. дивизије. Дивизија ова (од 6 батаљона) крене се око 10 часова пре подне из Брезника за Сливницу, и тек што је измакла 3 к. метара, а Бугари је од стране Радомира нападну. Услед тога отвори се на овој страни борба, која је до 2 часа по подне трајала. Борба ова свршила се тиме, што су Бугари били разбијени, и што је дивизија остала и овог дана у Брезнику на преноћишту, у место да је продужила марш свој даље. —

---

7. Новембар — битка пред Сливницом — Догађаји од 5-ог Новембра и последице њихове нису остале без утицаја поред осталога и на морал наших трупа, особито оних које су тога дана у боју уче-

---

[1]) Канонаду ову назвао је сам командант дивизије и то на овакав начин:

У повратку своме из Раките од XII пука, (који је био постављен на један го вис) са штабом, јаком коњичком пратњом, Бугари, опале издалека неколико плотуна на њ, али како је било далеко то куршуми нису до њега ни стизали. Да би се овоме одма одужио, кад доспе до својих топова, он нареди да се пуца на ушанчене Бугаре. Бугари такође почну одговарати и топовском ватром, те се тако отвори једна безцељна канонада, која није дуго трајала.

ствовали. Бугари после тога већ се нису онако слабо ценили као дотле; о њима је се почео већи рачун да води, пошто су већ показали да су толико јаки да на своју снагу рачунати могу. Ситуација је сад постала незгодна, па дакле и тешка.

Но чини нам се, да нико није био тада у тако тешкоме положају као Врховна команда. Дивизије растркане на једноме ужасноме фронту од 25 к. метара, без икакве узајамне везе, без јединства, и икакве одсудности! Сва тежина ситуације падала је ближе Три-ушима, јер све што се од стране Бугара спремало управљено је било у томе правцу. Дунавска дивизија била је прва на ударцу, и вероватност Бугарскога одсуднога напада, ако би га ови предузели, била би на првоме месту противу ње. Међу тим остале дивизије које су се налазиле десно и лево далеко су биле да би се узајамно помагати могле, — нарочито Шумадијска, која је рад везе са моравцима као за инат тежила и пружала се све више и више удесно, уместо да то чини обратно!...

У оваквим приликама слабо се што одсудно могло урадити; јер што је најважније, *апсолутно није било могуће групсати све дивизије на једно место за одсудну битку.* Већ отворено дотле показана наклоност појединих команданата дивизија, да сами на своју руку раде (н. пр. Шумадијске), без обзира на главну циљ рата, и неспоразуми услед тога између њих самих међу собом, *били су главни камен спотицања највишој управи војске, и један од најглавнијих узрока, да дивизије у ово време никаква сила није била у стању скупити у једно исто време и на једно исто место.* Да је се доиста 5-ог и 6-ог Новембра на своју руку радило, поред осталих многих факата који зато говоре, и *који после овога долазе, служи као доказ и та околност, што Врхов. штаб о понекима дивизијама по читава два дана, услед оскудице редовних извешћа није знао ни где су, ни шта раде (н. пр. за Шумадијску)*

Све ово, као и разне вести које су уочи 7-ог Нов. стизале о Бугарима (диверзија калотинском реком; напад Панице на Ржану, итд.,), учинило је да се на врху највише управе војене одмах почело премишљати сем напада и на обрану, пошто сам тадањи положај наше војске у опште није никаква јемства давао за успешну офанзиву.

Усљед тога и сасвим умесно, Врхов. штаб по среством свога делегата (шефа оператив. одељења врхов. штаба), који је у очи 7-ог Новембра био напред (на Триушима) нареди концетрацију свију дивизија оближних (Шумадијске, Дринске и Дунавске), ближе Драгоману, односно Три-ушима.

Налог овај, који је, најпре примио командант Дринске дивизије у Брложници, а потом послао Шумадијској дивизији (у Радуловац), стигао је код ове последње у 12 часова ноћи (уочи 7-ог Нов.) и гласио је *у главном* овако:

— *„По вестима добивеним Бугари продиру Калотином. Усљед тога, оступница на Цариброд угрожена је и положај дунавске дивизије постао је критичан.*

— — — — — — — — — — — — — — —

У то име наређује вам се да још ноћас са вашом дивизијом марширате у правцу Бааолину (за Дринску, а Драготинцу за Шумадијску), како би најдаље сутра ујутру били на одређеним местима и били ближе Дунавској дивизији, за случај напада бугара на њу.

Моравска дивизија имала је наредбу да маршира на Чорул, и да буде тамо *као резерва*, иза поменутих трупа, које су имале бити на фронту.

У опште налог је носио на израз опасне једне ситуације усљед онолике растрканости дивизија, која је тога вечера постојала [1]).

---

[1]), Налог овај истина није био подписан; али се ипак јасно могло видети да га је писао начелник оперативнога одељења врхов. штаба. што је потпис изостао може бити узрок само хитња и ништа друго.

Дринска дивизија, која је прва овај налог примила, још те ноћи поступила је одмах по њему и сутра дан освануло на одређено јој место Бачину. Али Шумадијска тако није урадила. Она није нашла за потребно да се [illegible] ... [illegible] ... од Ри[illegible] до Ражња[?]...

На тај начин, док је Дринска дивизија пут по пут, те ноћи, [illegible] кретала са својих положаја испред [illegible], у правцу Бачине, дотле је Шумадијска мирно стајала и одмарала се, као да се ње ништа не тиче ни поменути налог, ни оно што друге дивизије у суседству раде! —

Кад је командант дивизије, [illegible] начелник штаба пребацио са налогом врх. штаба и писмом пуковника Мишковића у руци, и ово [illegible] прочитао му, он је одговорио одмах на то лаконски: да он то наређење сматра да одступање и напуштање освојених делова земљишта и према томе да он неће по њему ништа да ради. Кад га је начелник штаба упитао шта ће г. Мишковићу говорити, — рекао је:

[1] Пуковник Мишковић, шиљући горњи налог о кретању војсци у ноћи 7 ог Новембра писао је у исто време и команданту Шумад. дивизије, и молио га да га извести шта буде по истоме урадио, а у исто доба да му јави и то, где ће имати везу за њим. Том приликом он је наложио и неки ред, којим су имале те ноћи да се крећу његове трупе наводећи како ће до зоре бити готов за овим бојним маршем!...

Командант Шумадијске дивизије пак не само да овоме ништа није одговорио у смислу захтеваном, него је, напротив, у одговору своме изнео разлоге како не би требало да се одступа!? и како је мњења да се остане на положајима на којима се обе дивизије налазе. Другим речима, командант Шумад. дивизије уместо да је поступио по налогу и учинио оно исто што и командант Дринске дивизије, — он је покушавао, напротив, да овог одврати од извршења горњег налога, па дакле и од кретања на означену страну.

Срећом овај предлог није командант Дринске дивизије усвојио, него је поступио строго по налогу, и сутра дан на одређеном месту нашао се.

„ — Ништа!“ —

„ — Лезите па спавајте, остајем при своме синоћном налогу!“ [1])

И тако ,те ноћи Дринска дивизија одмашира ближе Дунавској, а Шумадијска остане онде, где је и пре тога била.

Сутра осване дан (/. Нов.) и отвори собом овакy ситуацију:

1. *Дунавска дивизија* на Трнуши;

3, *Дринска* десно од ње на Баалину;

3, *Шумадијска* у Радуловцу, близу 7 к. метара од Дринске десно.

4, *Моравска* на путу из Брезника за Сливницу, ваљда најмање 5. к. метра од ове последње.

Цео фронт свију дивизија износио је према овоме на 25 километара; што ће речи да је на сваку од њих долазило скоро по 6 к. метара по фронту на коме су стојале односно кретале се.

Сутра дан рано (7. Нов.), као да пре тога ништа није било, — тако је безбрижно изашао командант Шумадијске дивизије на своје положаје пред Радуловцем. У Брложници тада никаквих трунâ Дрин. дивизије, као и на целоме простору од Радуловца до Баалина. Желећи ваљда, да остане доследан себи и

---

[1]) То вече у штабу дивизијскоме вечера је дуже трајала но обично, и музика је за сво време свирала. Све је изгледало тако, као да ћемо сутра у Софију. Командант учествовао је при свему, лежећи опружен по својој постељи.

Кад је налог горњи стигао, све је се било већ утишано, само мала група младих ордонанс-официра остала је у суседној одаји да се и даље весели. Командант је међу тим био заспао, али тако тврдо, да га је начелник штаба једва пробудио у току читања. У први мах није био у стању да саслуша сво читање, јер је понова био заспао.

Тек кад је по други пут био пробуђен, саслушао је сав текст налога, нашто је одмах одговорио, овим речма:

„— Нисте ме требали, будити. Вама је познато да је врх. команда плашљива и да по њеној глави непрестано ничу Бугари; а Дунавци, јунаци, траже нашу помоћ да их ми избављмо Ми неможемо свуда и на све стране. Ми смо наше учинили“! (овде се разумео по свој прилици Врапчу!).

своме ранијем решењу он одмах узе да прави распоред за напад. По овоме распореду:

Командант XI пука пешадијскога са једним батаљоном XII пука и своја три, имао је да напада на фронт Бугар. положаја. Три батерије на средини да га у томе помажу. Командант XII пука са остала своја два батаљона и 1 батеријом да изврши обилазак деснога Бугар. крила, старајући се да што пре ступи у везу са морав. дивизијом. Овој колони био је придодат и Начелник штаба.

Фронт дивизије, која је овога дана имала само два пука пешадије са артилеријом пре почетка напада износио је око 4 к. метра!...

Кад је око 8 часова било све готово за покрет и десно крило колона била у положају само да се крене, дође налог да се ништа не предузима у смислу нареЂенога напада, пошто је командант одлучио да се тога дана ништа неради[1]). По истоме налогу требала је одмах батерија са једним батаљоном да се враћа у Радуловац, а 1 батаљон да остане. тамо ради везе за Моравском дивизијом.

Око 10½ часова командант дивизије стојао је на вису спрођу Радуловца, забављајући се новим распоредом својих трупа.

Тај нови распоред био је овакав:

1. батаљон XII пука на крајњем десноме крилу близу села Раките;

1. батаљон истога пука са 2. пољ. батерије на средини виса спроћу Радуловца;

XI пук (3 батаљона) на кршу Брложичкоме;

Даље, лево један батаљон XII пука са 2 батерије (око Брложнице).

---

[1]) Заповест ову донео је коњички капетан г. Христић.

Свакоме од ових делова назначен је био поједан командант, који је у исто време био и командант онога дела положаја, на коме је се налазио. Тако, на средини командовао је мајор Сава Петковић; на кршу Брложничкоме командант пука мајор Ц. Марковић, а код Брложнице лево потпуковник Мостић. Батаљоном на крајњем десноме крилу, командовао је сам његов коматдант.

Сем овога распореда, коме се бар у почетку није видела циљ, друго се ништа није код ове дивизије радило. Трупе, као што се види, ишле су и враћале се цело пре подне са једнога места на друго, губећи време, и заморавајући се излишним штрапацима.

Напослетку сврши се и распоред; дође и подне, без да се ма шта озбиљно дотле предузимало. А шта и у осталом овде и могло озбиљно предузимати, кад се у часу по неколико разних одлука доносе, а међу тим ниједна се од њих неизвршује?! Раније учињени распоред сад је уједаред био претворен у распоред за обрану, *крајње пасивну*, без икаквих озбиљних разлога. Место скупљене дивизије на дотичноме месту, ми је овога јутра видимо растркану на положајима, који скупа износе близу 7 к. метара дужине! У место целине и ускупне снаге, она је овде постала *кордон* који је се могао свуда пробити, где је се год хтело, само да су Бугари били овде јачи и предузимљивији. Колико се овде на тактику мислило види се најјасније из тога, што се није ни најобичнији рачун водио о целини појединих јединица, њиховоме нецепању и њиховој употреби. XII пук је био распарчан, као што смо видели, тако несрећно, да је његов командант овде био спуштен на ранг команданта батаљона; а командант морав. арт. пука постао је уједаред командант једног дивизиона артилеријскога, коме је дат био један читав батаљон у заштиту!

Артилерија је, дакле, такође била попепана и разбацана на више страна, без икакве стварне потребе и нужде.

Но да се кренемо даље, одавде да видимо шта је после било...

Пошто је овај нови распоред био свршен и, пошто су дотичним командантима нужни налози издати, командант дивизије, са својим штабом, пође преко Брдошнице за Драготинце, у намери да тамо руча! Но кад дође отприлике на пола пута, између ова два места он уједаред стане и као унезверен баци поглед на Три-уши.

У томе часу она борба, која је на тој страни још од јутра беснила, и коју је он као просту чарку дотле сматрао, изгледало је да му овога пута није била чарка него права и најозбиљнија битка? —

И доиста, тако је у ствари и било. Дунавску дивизију Бугари су притегли на Чепињу и околини овога и, у то доба били је тако жестоко напали, да је се из тога изродила права и најозбиљнија битка. Дринска дивизија, која је зором дошла на Баалин, у то доба била је се такође развила и ступила у борбу продужујући тако десно крило Дунавске дивизије; — ит.д.

Код овако једне јасне ситуације, за команданта Шумадијске дивизије, који је дотле читаво пола дана у нерадњи изгубио, бар тада требало је да буде појатно да још није доцне за развој и употребу његових трупа у правцу Три-ушима, и за појав у леви бок Бугара, нарочито што је зато било још доста времена. Он је, дакле сасвим могао сада да баци све раније илузије своје на страну, па одмах *да нареди кретање својих трупа у правцу где се бој бије*, и, да је то учинио, онда, би извесно битка тога дана била решена у корист нашу, а он лично сте-

као би за сва времена право да се назове други *Дезеј.*[1])

Но он није хтео да постане славан као Дезеј, и ако је био у бољој прилици но овај, него је урадио нешто што нам је, као што ћемо после видети, место победе донело несрећу — пораз!..

Видећи да се на Три-уши бије права битка, он ненареди ништа односно кретања својих трупа у правцу боја, него уједаред ободе својег коња, и као у неком заносу, са целим штабом својим нађе се у једаред на Баалину, — усред трупа Дринске дивизије, које мало пре тога бејаху у борбу ступиле, — а своје трупе остави на положају да стоје онако како су пре тога стојале!

Но то још није све. Кад тамо приспе сјаше иза једне оближње шумице са целим штабом, умеша се у трупе Дринске дивизије, где остане све дотле док цела ствар на Три-уши није била свршена!! —

Око 1-ог часа по подне битка је на Три-уши била у главноме довршена, и Дунавска дивизија Драгоману повукла се. Само још Дринска дивизија у то време борила се противу левога крила бугарскога.

За сво пак време ове жестоке ватре на Три-уши, трупе Шумадијске дивизијске стојале су и скрштених руку гледале са положаја Радуловачких ову

---

[1]) *Дезеј* је име једнога славнога француског ђенерала, који се прославио у свима Наполеоновим ратовима, а нарочито у војни 1800 године, кад је Наполеон I имајући пред собом аустријскога ђенерала Меласа, тукао ону значајну битку код Мариенга. Овде је Наполеон био у опасности да изгуби битку, и већ се у велико почео да повлачи од Александрије к Моренгу и Сант. Ђорђију, — али баш у томе кад се на страни Француза држало да је све пропало и битка била изгубљена, јавља се уједаред са југа Дезеј у десни бок аустријанаца и победу њихову претвара уједаред у пораз!

Дезеј је пре тога марширао на Кони, да тражи аустријанце; али кад чује глас топова код Александрије, без налога сам врати своју дивизију натраг, форсира марш и стигне на време те реши битку у корист Француза!

Дезеј је истина овде погинуо, — али зато је остао славан :..

кобну сцену, која у очима њиховим није изгледала другојачије но као каква битчана панорама.

Битка се бије; Дунавци и Дринци живи огањ гутају; од топовских метака небо се пролама; сва природа је усколебана од убојнога крика, и за све има налога за борбу, само за Шумадинце нема! — Њихова браћа на Три-уши гину, и у крви се гуше, погледајући свакога тренућа на долазак Шумадинаца. — али ових нема!

И 28 бугарских батаљона, напослетку, гоне читаву једну дивизију Драгоману и Шумадинци и на то ћуте! — Ћуте, — јер немају налога за борбу!..

Тек пошто је било све свршено, пошто се на делу испунило пророчанство врхов. штаба — кад је Дунавска дивизија била на Драгоман најурена, — тек онда је се командант Шумадијске дивизије сетио својих трупа и њима отишао.

Незнајући уједно време ни сам шта да ради, а међу тим видећи да је цела ствар пропала, одлучи се најпосле да сад он напада(!). У то име заповеди: да XI-ти пук (2 батаљона) наступа у правцу Триушима, и тамо да нападне Бугаре; а одред потпуковника Мостића да оперише у правцу Алдомировцу и да грози непосредно Сливници.

Међу тим он лично, није нашао ни толико за нужно да бар овде остане, и борбу посматра, — него је отишао одмах после тога на десно крило својих трупа, *„да тражи везу са Топаловићем!!“* [1])

---

[1]) Прича говори, а то је у осталом и истина, — да је командант Шумад. дивизије, кад је на Балин отишао, толико се био заборавио, да је се, пошто је претходно сјахао, умешао се чак у команду трупа Дринске дивизије и да је овима чак и налоге почео давати. Међу тим у то време прави командант дивизије налазио је се на 4—500 корака лево на вису иза своје бојнице, посматрајући ток боја.

Начелнику штаба свога, кад му је овај у овој прилици учтиво обратио пажњу и рекао: да дотичне трупе припадају другој дивизији, и да би се из тога мешања у командовању могао да изроди неспоразум између два команданта — рекао је у љутини:

„— Ваше савете непримам!“ —

Било је већ 3 часа по подне кад је се мајор Ц. Марковић кренуо напред са своја два батаљона у одређеном правцу. У то исто време кретао је се и потпуковник Мостић у правцу к Алдомировцу са својим одредом.

Усљед овога борба отпочне пред ноћ и трајала је све до мрака, управ дотле, док се Бугари нису повукли на Три-уши.

XI пук овде је се тако храбро борио, да су батаљони, чим су у ватру ушли, као кака леса кретали се напред, најпре без пуцања, а после са овим, потискујући пред собом Бугаре уназад.

Диверсија ова, и ако невремна, опет је доста припомогла да се Бугари у своме надирању после успеха задрже.

Одред потпуковника Мостића такође је допро до под сам Алдомировац, те је и он доста учинио да се Бугари повуку из предњих положаја, које су били тога дана освојили, и да се групишу назад Сливници.

На десноме крилу, односно средини, положаја Радуловачкога, где је отишао пуковник Бинички, није готово ништа озбиљно рађено. Батерије су подржавале борбу топовску са батеријама бугарским,

---

„— Нисте више начелник мојега штаба! —"

„— Идите где хоћете!" —

На поновљену изјаву начелника штаба, да је он то по дужности учинио одговорио је исти:

„— Идите трупама и кажите Ц. Марковићу да буде готов за кретање!" — Што је овај наравно и урадио. Доцније, кад је својим трупама дошао прво је наишао на мајора Ц. Марковића, и кад му се приближио, почео је одмах овако запомагати:

„— Мито брате! — све је пропало! — Дунавци разбијени и на Драгоман натерани; Милутин отеран са команде; Аманет ти Божији; — ено ти два артиљеријска пука (Моравски и Шумадијски,) а узми и твој пук, па иди правце Три-ушима и што урадиш урађено је...

Ја пак одох одавде на десно крило, да тражим свезу са Топаловићем!" —

Ето, таку је наредбу дао командант Шумад. дивизије својим трупама, по повратку са свога пута на Баалин, управ онда, кад је све пропало!

а две супротне пешадије само су се чаркале, не мичући се из својих положаја.[1]

Батаљон XII пука, који је стојао на положају близу села Раките, остао је тамо за сво време и борио се уз трупе пуковника Топаловића, које су са те стране дејствовале.

После свега што се овога дана збивало и збило, трупе шумадијске дивизије, нешто борбом а нешто бескорисним штрапацима заморене преноћиле су следећу ноћ овако:

2 батаљона XI пука на бојишту, у продужењу десног крила Дринске дивизије:

1 батаљон XII пука из одреда потпуковника Мостића пред Алдомировцем, на положају, докле је био допрео: 2 батерије у Брлошници.

3-ћи батаљон XI пука на кршу Брложничком:

1 батаљон XII пука и 2 батерије над Радуловцем.

1 батаљон XII пука повукао се са трупама Моравске дивизије к Брезнику, и тамо негде заноћио.

Дивизијски штаб у Радуловцу: ту и бригадни ескадрон (као стража команданту), а дивиз. ескадрон на десноме крилу између Радуловца и Раките.

Остали делови на својим месттма. —

Они, који су били на страни Дунавске и Дринске дивизије овога дана и оних што су овоме предходили, без сумње временом описаће све догађаје, који су се једновремено тамо збивали, којом при-

[1]) Покојни потпуков. Ломић и други официри, који су тамо били причали су нам свашта, о држању команданта дивизије за време борбе овога вечера на десном крилу.

„Чим је, веле, дошао к нама, одмах је наредио паљбу, а мало затим опружио се по једноме ћебету на земљи (код батерије), и са чутуром у руци почео грдити на сва уста час топџије што хрђаво гађају час пешаке што се немичу, па боме није остављао на миру ни официре!

Пред сумрак вратио је се у Радуловац, заборавивши савршено на Топаловића и везу са њим!

ликом изнеће још више података за расветлење узрока Сливничке недаће.

Што се пак нас тиче, ми морамо да се на овоме месту зауставимо, избегавајући говор о свему што нашим очима видели нисмо.

О Моравској дивизији, реда ради, само толико можемо рећи овде, да је и она у борби овој овога дана учествовала, дошавши на бојиште тек око подне. Али како је она релативно била веома слаба (4 батаљона и 2 батерије), а притом према себи имала читав VII пук бугарски, то, разуме се и напад њен није могао успети. Услед тога и она је се повукла под ноћ, у правцу којим је и дошла, узевши собом и онај батаљон XII пука, који је пре тога стојао код Раките.[1])

После свега један кратак резиме; један поглед на овај значајан дан:

1, *Врховни штаб наређује у очи 7-ог Новембра концентрацију дивизија око Три-уши, из познатих разлога. Дринска врши тај налог, — Шумадијска га неврши.*

2, *Сутра дан борба рано; Дунавска дивизија са Дринском гуши се; а Шумадијска бачена око 7 к. метара десно, проба нешто да ради на своме фронту, тобож у смислу напада, затим се премишља, одказује се од овога, и решава најпосле на обрану и пасивно поседање положаја.*

3. *На Три-уши (око 10 часова) ватра; обе поменуте дивизије боре се, а Шумадијска се распоређује безцељно, дангубећи и проводећи време у нераду.*

4, *Пред подне битка највећа на Три-уши; небо се ломи од пуцња топовскога, а командант Шумад. дивизије — помислите — иде са целим штабом својим у Драготинце да руча (!), — и кад дође ближе Три-*

---

[1]) Дивизија ова кад је узела Трн и Брезник имала је 6 батаљона. 2 батаљона оставила је у Брезнику, а са 4 остала упутила се Сливници!.

Дринска дивизија, која је прва овај налог примила, још те исте ноћи поступила је одмах по њему и сутра дан осванула на одређено јој место (Баалин). Али шумадијска тако није урадила. Она није нашла *за потребно да га уважи и по њему поступи, него га као за њу невредећи одбаци и остане и даље при томе да ради оно, што је према приликама њеним на фронту још увече била за се наредила т. ј., да напада на фронт бугарскога положаја од Радуловца до Раките!?...*

На тај начин, док је, Дринска дивизија, пук по пук, те ноћи бочно кретала са свога положаја испред Брложнице, у правцу Баалин, дотле је Шумадијска мирно спавала и одмарала се, као да се ње ништа не тиче ни поменути налог, ни оно што друге дивизије у суседству раде![1])...

Кад је команданта дивизије, његов начелник штаба пробудио са налогом врх. штаба и писмом пуковника Мишковића у руци, и ово обоје прочитао му, он је одговорио одмах на то лаконски: да он то наређење сматра да *одступање и напуштање* освојенога дела земљишта и према томе да он неће по њему ни шта да ради. Кад га је начелник штаба упитао оћел што г. Мишковићу говорити, — рекао је:

---

[1]) Пуковник Мишковић, шиљући горњи налог о кретању ноћу у очи 7-ог Новембра писао је у исто време и команданту Шумад. дивизије, и молио га да га извести шта буде по истоме урадио, а у исто доба да му јави и то, где ће имати везу за њим. Том приликом он је изложио и цео ред, којим су имале те ноћи да се крећу његове трупе наводећи како ће до зоре бити готов за овим *бочним маршом*!!...

Командант Шумадијске дивизије пак не само да овоме ништа није одговорио у смислу захтеваном, него је, напротив, у одговору своме навео разлоге *како неби требало да се одступа*"!? и како је мњења да се остане на положајима на којима се обе дивизије налазе. Другим речима, командант Шумад. дивизије уместо да је поступио по налогу и учинио оно исто што и командант Дринске дивизије, — он је покушавао, напротив, да овог одврати од извршења горњег налога, па дакле и од кретања на означену страну.

Срећом овај предлог није командант Дринске дивизије усвојио, него је поступио строго по налогу, и сутра дан на одређеном месту нашао се.

„ — Ништа!“ —

„ — Лезите па спавајте, остајем при своме синоћном налогу! “ [1])

И тако те ноћи Дринска дивизија одмашира ближе Дунавској, а Шумадијска остане онде, где је и пре тога била.

Сутра освапе дан (7. Нов.) и отвори собом овакy ситуацију:

1. *Дунавска дивизија* на Триуши;

3, *Дринска* десно од ње на Баалину;

3, *Шумадијска* у Радуловцу, близу 7 к. метара од Дринске десно.

4, *Моравска* на путу из Брезника за Сливницу, ваљда најмање 5. к. метра од ове последње.

Цео фронт свију дивизија износио је према овоме на 25 километара; што ће речи да је на сваку од њих долазило скоро по 6 к. метара по фронту на коме су стојале односно кретале се.

Сутра дан рано (7. Нов.), као да пре тога ништа није било, — тако је безбрижно изашао командант Шумадијске дивизије на своје положаје пред Радуловцем. У Брложници тада никаквих трупа Дрин. дивизије, као и на целоме простору од Радуловца до Баалина. Желећи ваљда, да остане доследан себи и

---

[1]) То вече у штабу дивизијскоме вечера је дуже трајала но обично, и музика је за сво време свирала. Све је изгледало тако, као да ћемо сутра у Софију. Командант учествовао је при свему, лежећи опружен по својој постељи.

Кад је налог горњи стигао, све је се било већ утишано, само мала група младих ордонанс-официра остала је у суседној одаји да се и даље весели. Командант је међу тим био заспао, али тако тврдо, да га је начелник штаба једва пробудио у току читања. У први мах није био у стању да саслуша сво читање, јер је понова био заспао.

Тек кад је по други пут био пробуђен, саслушао је сав текст налога, пашто је одмах одговорио, овим речма:

„— Нисте ме требали, будити. Вама је познато да је врх. команда плашљива и да по њеној глави непрестано ничу Бугари; а Дунавци, јунаци, траже нашу попоћ да их ми избављимо Ми неможемо свуда и на све стране. Ми смо наше учинили“! (овде се разумео по свој прилици Врапчу!).

своме ранијем решењу он одмах узе да прави распоред за напад. По овоме распореду:

Командант XI пука пешадијскога са једним батаљоном XII пука и своја три, имао је да напада на фронт Бугар. положаја. Три батерије на средини да га у томе помажу. Командант XII пука са остала своја два батаљона и 1 батеријом да изврши обилазак деснога Бугар. крила, старајући се да што пре ступи у везу са морав. дивизијом. Овој колони био је придодат и Начелник штаба.

Фронт дивизије, која је овога дана имала само два пука пешадије са артилеријом пре почетка напада износио је око 4 к. метра!...

Кад је око 8 часова било све готово за покрет и десно крило колона била у положају само да се крене, дође налог да се ништа не предузима у смислу нареЂенога напада, пошто је командант одлучио да се тога дана ништа нерадиⁱ[1]. По истоме налогу требала је одмах батерија са једним батаљоном да се враћа у Радуловац, а 1 батаљон да остане. тамо ради везе за Моравском дивизијом.

Око 10½ часова командант дивизије стојао је на вису спроћу Радуловца, забављајући се новим распоредом својих трупа.

Тај нови распоред био је овакав:

1. батаљон XII пука на крајњем десноме крилу близу села Раките;

1. батаљон истога пука са 2. пољ. батерије на средини виса спроћу Радуловца;

XI пук (3 батаљона) на кршу Брложичкоме;

Даље, лево један батаљон XII пука са 2 батерије (око Брложнице).

---

[1]) Заповест ову донео је коњички капетан г. Христић.

Свакоме од ових делова назначен је био понеједан командант, који је у исто време био и командант онога дела положаја, на коме је се налазио. Тако, на средини командовао је мајор Сава Петковић; на кршу Брложничкоме командант пука мајор Ц. Марковић, а код Брложнице лево потпуковник Мостић. Батаљоном на крајњем десноме крилу, командовао је сам његов коматдант.

Сем овога распореда, коме се бар у почетку није видела циљ, друго се ништа није код ове дивизије радило. Трупе, као што се види, ишле су и враћале се цело пре подне са једнога места на друго, губећи време, и заморавајући се излишним штрапацима.

Напослетку сврши се и распоред; дође и подне, без да се ма шта озбиљно дотле предузимало. А шта и у осталом овде и могло озбиљно предузимати, кад се у часу по неколико разних одлука доносе, а међу тим ниједна се од њих неизвршује?! Раније учињени распоред сад је уједаред био претворен у распоред за обрану, *крајње пасивну*, без икаквих озбиљних разлога. Место скупљене дивизије на дотичноме месту, ми је овога јутра видимо растркану на положајима, који скупа износе близу 7 к. метара дужине! У место целине и ускупне снаге, она је овде постала *кордон* који је се могао свуда пробити, где је се год хтело, само да су Бугари били овде јачи и предузимљивији. Колико се овде на тактику мислило види се најјасније из тога, што се није ни најобичнији рачун водио о целини појединих јединица, њиховоме цепању и њиховој употреби. XII пук је био распарчан, као што [illegible] видели, тако несрећно, да је његов командант [illegible] спуштен на ранг команданта батаљона; и [illegible] морав. арт. пука поста[illegible] дивизијона ар

тил[illegible] читав батаљон

у[illegible]

Артилерија је, дакле, такође била поцепана, и разбацана на више страна, без икакве стварне потребе и нужде.

Но да се кренемо даље, одавде да видимо шта је после било...

Пошто је овај нови распоред био свршен и, пошто су дотичним командантима нужни налози издати, командант дивизије, са својим штабом, пође преко Брлошнице за Драготинце, у намери да тамо руча! Но кад дође одприлике на пола пута, између ова два места он уједаред стане и као унезверен баци поглед на Три-уши.

У томе часу она борба, која је на тој страни још од јутра беснила, и коју је он као просту чарку дотле сматрао, изгледало је да му овога пута није била чарка него права и најозбиљнија битка? —

И доиста, тако је у ствари и било. Дунавску дивизију Бугари су притегли на Чепњу и околини овога и, у то доба били је тако жестоко напали, да је се из тога изродила права и најозбиљнија битка. Дринска дивизија, која је зором дошла на Баалин, у то доба била је се такође развила и ступила у борбу продужујући тако десно крило Дунавске дивизије; — ит.д.

Код овако једне јасне ситуације, за команданта Шумадијске дивизије, који је дотле читаво пола дана у нерадњи изгубио, бар тада требало је да буде појатно да још није доцне за развој и употребу његових трупа у правцу Три-ушима, и за појав у леви бок Бугара, нарочито што је зато било још доста времена. Он је, дакле сасвим могао сада да баци све раније илузије своје на страну, па одмах *да нареди кретање својих трупа у правцу где се бој бије*, и, да је то учинио, онда, би извесно битка тога дана била решена у корист нашу, а он лично сте-

као би за сва времена право да се назове други *Дезеј*.[1])

Но он није хтео да постане славан као Дезеј, и ако је био у бољој прилици но овај, него је урадио нешто што нам је, као што ћемо после видети, место победе донело несрећу — пораз!..

Видећи да се на Три-уши бије права битка, он ненареди ништа односно кретања својих трупа у правцу боја, него уједаред ободе својег коња, и као у неком заносу, са целим штабом својим нађе се у једаред на Баалину, — усред трупа Дринске дивизије, које мало пре тога бејаху у борбу ступиле, — а своје трупе остави на положају да стоје онако како су пре тога стојале!

Но то још није све. Кад тамо присне сјаше иза једне оближње шумице са целим штабом, умеша се у трупе Дринске дивизије, где остане све дотле док цела ствар на Три-уши није била свршена!! —

Око 1-ог часа по подне битка је на Три-уши била у главноме довршена, и Дунавска дивизија Драгоману повукла се. Само још Дринска дивизија у то време борила се противу левога крила бугарскога.

За сво пак време ове жестоке ватре на Три-уши, трупе Шумадијске дивизијеке стојале су и скрштених руку гледале са положаја Радуловачких ову

---

[1]) *Дезеј* је име једнога славнога француског ђенерала, који се прославио у свима Наполеоновим ратовима, а нарочито у војни 1800 године, кад је Наполеон I имајући пред собом аустријскога ђенерала Меласа, тукао ону значајну битку код Мариенга. Овде је Наполеон био у опасности да изгуби битку, и већ се у велико почео да повлачи од Александрије к Моренгу и Сант. Ђорђију, — али баш у томе кад се на страни Француза држало да је све пропало и битка била [illegible]њена, јавља се уједаред са југа Дезеј у десни бок аустријанана г[illegible] хову претвара уједаред у пораз!

Дезеј је пре тога марширао на Кони, да кад чује глас топова код Александрије, без на[illegible] визију натраг, форсира марш и стигне на вре[illegible] рист Француза!

Дезеј је истина овде погинуо, — али зат[illegible]

кобну сцену, која у очима њиховим није изгледала другојачије но као каква битчана панорама.

Битка се бије; Дунавци и Дринци живи огањ гутају; од топовских метака небо се пролама; сва природа је усколебана од убојнога крика, и за све има налога за борбу, само за Шумадинце нема! — Њихова браћа на Три-уши гину, и у крви се гуше, погледајући свакога тренућа на долазак Шумадинаца. — али ових нема!

И 28 бугарских батаљона, напослетку, гоне читаву једну дивизију Драгоману и Шумадинци и на то ћуте! — Ћуте, — јер немају налога за борбу!..

Тек пошто је било све свршено, пошто се на делу испунило пророчанство врхов. штаба — кад је Дунавска дивизија била на Драгоман најурена, — тек онда је се командант Шумадијске дивизије сетио својих трупа и њима отишао.

Незнајући уједно време ни сам шта да ради, а међу тим видећи да је цела ствар пропала, одлучи се најпосле да сад он напада(!). У то име заповеди: да XI-ти пук (2 батаљона) наступа у правцу Триушима, и тамо да нападне Бугаре; а одред потпуковника Мостића да оперише у правцу Алдомировцу и да грози непосредно Сливници.

Међу тим он лично, није нашао ни толико за нужно да бар овде остане, и борбу посматра, — него је отишао одмах после тога на десно крило својих трупа, *„да тражи везу са Топаловићем!!“* [1])

---

[1]) Прича говори, а то је у осталом и истина, — да је командант Шумад. дивизије, кад је на Балин отишао, толико се био заборавио, да је се, пошто је претходно сјахао, умешао се чак у команду трупа Дринске дивизије и да је овима чак и налоге почео давати. Међу тим у то време прави командант дивизије налазио је се на 4—500 корака лево на вису иза своје бојнице, посматрајући ток боја.

Начелнику штаба свога, кад му је овај у овој прилици учтиво обратио пажњу и рекао: да дотичне трупе припадају другој дивизији, и да би се из тога мешања у командовању могао да изроди неспоразум између два команданта — рекао је у љутини:

„— Ваше савете непримам!“ —

Било је већ 3 часа по подне кад је се мајор Ц. Марковић кренуо напред са своја два батаљона у одређеном правцу. У то исто време кретао је се и потпуковник Мостић у правцу к Алдомировцу са својим одредом.

Услед овога борба отпочне пред ноћ и трајала је све до мрака, управ дотле, док се Бугари нису повукли на Три-уши.

XI пук овде је се тако храбро борио, да су батаљони, чим су у ватру ушли, као кака леса кретали се напред, најпре без пуцања, а после са овим, потискујући пред собом Бугаре уназад.

Диверсија ова, и ако невремна, опет је доста припомогла да се Бугари у своме надирању после успеха задрже.

Одред потпуковника Мостића такође је допро до под сам Алдомировац, те је и он доста учинио да се Бугари повуку из предњих положаја, које су били тога дана освојили, и да се групишу назад Сливници.

На десноме крилу, односно средини, положаја Радуловачкога, где је отишао пуковник Бинички, није готово ништа озбиљно рађено. Батерије су подржавале борбу топовску са батеријама бугарским,

---

„— Нисте више начелник мојега штаба! —“

„— Идите где хоћете!“ —

На поновљену изјаву начелника штаба, да је он то по дужности учинио одговорио је исти:

„— Идите трупама и кажите Ц. Марковићу да буде готов за кретање!“ — Што је овај наравно и урадио. Доцније, кад је својим трупама дошао прво је напшао на мајора Ц. Марковића, и кад му се приближио, почео је одмах овако запомагати:

„— Мито брате! све је пропало! — Дунавци разбијени и на Драгоман натерани; Милутин отеран са команде; Аманет ти Божији; — ено ти два артилеријска пука (Моравски и Шумадијски,) а узми и твоі пук, па иди правце Три-ушима и што урадиш урађено је...

Ја пак одох одавде на десно крило, да тражим свезу са ловићем!“ —

Ето, таку је наредбу дао командант Шумад. ди пама, по повратку са свога пута на Баалин, управ онда, і

а две супротне пешадије само су се чаркале, немичући се из својих положаја.[1])

Батаљон XII пука, који је стојао на положају близу села Раките, остао је тамо за сво време и борио се уз трупе пуковника Топаловића, које су са те стране дејствовале.

После свега што се овога дана збивало и збило, трупе шумадијске дивизије, нешто борбом а нешто бескорисним штрапацима заморене преноћиле су следећу ноћ овако:

2 батаљона XI пука на бојишту, у продужењу деснога крила Дринске дивизије;

1 батаљон XII пука из одреда потпуковника Мостића пред Алдомировцем, на положају, докле је био допрео; 2 батерије у Брлошници.

3-ћи батаљон XI пука на кршу Брложничком;

1 батаљон XII пука и 2 батерије над Радуловцем.

1 батаљон XII пука повукао се са трупама Моравске дивизије к Брезнику, и тамо негде заноћио.

Дивизијски штаб у Радуловцу; ту и бригадни ескадрон (као стража команданту), а дивиз. ескадрон на десноме крилу између Радуловца и Раките.

Остали делови на својим месттма. —

Они, који су били на страни Дунавске и Дринске дивизије овога дана и оних што су овоме предходили, без сумње временом описаће све догађаје, који су се једновремено тамо збивали, којом при-

---

[1]) Покојни потпуков. Ломић и други официри, који су тамо били причали су нам свашта, о држању команданта дивизије за време борбе овога вечера на десном крилу.

— „Чим је, веле, дошао к нама, одмах је наредио паљбу, а мало затим опружио се по једноме ћебету на земљи (код батерије), и са чутуром у руци почео грдити на сва уста час топџије што хрђаво гађају час пешаке што се немичу, па боме није остављао на миру ни официре!

Пред сумрак вратио је се у Радуловац, заборавивши савршено на Топаловића и везу са њим!

ликом изнеће још више података за расветлење узрока Сливничке недаће.

Што се пак нас тиче, ми морамо да се на овоме месту зауставимо, избегавајући говор о свему што нашим очима видели нисмо.

О Моравској дивизији, реда ради, само толико можемо рећи овде, да је и она у борби овој овога дана учествовала, дошавши на бојиште тек око подне. Али како је она релативно била веома слаба (4 батаљона и 2 батерије), а притом према себи имала читав VII пук бугарски, то, разуме се и напад њен није могао успети. Усљед тога и она је се повукла под ноћ, у правцу којим је и дошла, узевши собом и онај батаљон XII пука, који је пре тога стојао код Раките.[1])

После свега један кратак резиме; један поглед на овај значајан дан:

1, *Врховни штиб наређује у очи 7-ог Новембра концентрацију дивизија око Три-уши, из непознатих разлога. Дринска врши тај налог, — Шумадијска га неврши,*

2, *Сутра дан борба рано; Дунавска дивизија са Дринском гуша се; а Шумадијска бачена око 7 к. метара десно, проба нешто да ради на своме фронту, тобош у смислу напада, затим се премишља, одказује се од овога, и решава најпосле на обрану и пасивно поседање положаја.*

3. *На Три-уши (око 10 часова) ватра; обе поменуте дивизије боре се, а Шумадијска се распоређује безцељно, дангубећи и проводећи време у нераду.*

4, *Пред подне битка највећа на Три-уши; небо се ломи од пуцња топовскога, а командант Шумад. дивизије — помислите — иде са целим штабом својим у Драготинце да руча (!), — и кад дође ближе Три-*

---

[1]) Дивизија ова кад је узела Трн и Брезник имала је 6 батаљона. 2 батаљона оставила је у Брезнику, а са 4 остала упутила се Сливници!.

ушима он онда тек види да је тамо права битка(!), да се тамо бој бије, чега ради без икаквог даљег промишљања трчи на Балин, без обзира што оставља своје трупе без иаква налога, далеко на положајима.

5, Кад је се већ на Три-уши ствар кидала. — Шумадијске дивизије командант код Дринске, помешао се у туђу дивизију, без икакве потребе, а своје трупе оставио да стоје скрштених руку да гледају несрећу на Три-уши.

6, Напослетку, пошто је све било свршено на Триуши, и, пошто је Дунавска дивизија била разбијена и на Драгоман, теснац најурена, он се враћа својим трупама, упућује их у два правца почасно, са засебним командантима, а сам трчи на десно крило да тражи везу са Топаловићем.

Последице битке Сливничке седмога Новембра, и почетак повлачења за границу. — После несреће пред Сливницом 7-ог Новембра, коју је, као што се види из овога изазвала Шумадијска дивизија, односно њен шеф, — Врховни штаб видећи из свега дотле, да се даље неможе ни та озбиљно јасно радити, — буде принуђен да нареди ноћу у очи 8-ог Новембра за сутра дан повлачење свију трупа наших од Сливнице за границу. Моравска дивизија услед тога имала је да се повуче на Брезник, Шумадијска на Врапчу, Дринска долином Лукавице на Суков. мост, а Дунавска на Цариброд и даље долином Нишаве. Суков, мост био је у налогу обележен као точка око које се имају искупити сви делови војске.

Остављајући другима, надлежнијима, да говоре о томе како је текло уопште повлачење осталих дивизија, — ми ћемо се ограничити овде само на оно што се односи чисто на дивизију Шумадијску, пошто нам је ток ствари код ње најбоље познат.

Пошто су се два команданта дивизија (Моравске и Шумадијске) споразумела о начину повлачења,

још исте ноћи кад је налог за повлачење примљен, командант Шумадијске дивизије нареди повлачење својих трупа, и то *не преко Враниче*, него долином Лукавице, правце на Суков мост.[1])

Прво су оступали возови (профијанска колона, муниц. колоне, пољске болнице, инж. депо и т. д.), затим артиљеријски морав. пук; пешадија и коњица најпосле. Ова последња задржата је да заклања одступање и да одржава додир са противником, да га заварава, док се оступ бар донекле правилно не сврши. Бригадни ескадрон коњице редуциран веома усљед грдних штрапаца дотле на 30 коња био је у свити команданта. Док су се возови овако Лукавицом повлачили, дотле је сва пешадија са коњицом била још напред, оступајући полагано у одређеном правцу.

У 3 часа по подне сви возови били су већ на ушћу Лукавице. У то време стигао је тамо и морав. арт. пук, који је, после одмора од 1 часа, продужио пут за Суков мост и тамо ноћ провео.

Али пешадија се није тако брзо повлачила. Један узрок учинио је да се она у повлачењу морала зауставити (више Габра), с тим да се опет на своје пређашње положаје врати, што после у ствари није било могуће, него се опет морало повлачење да продужи.

Тај узрок састојао се у овоме:

Кад је отпочело повлачење ујутру, кренуо се из Радујевца и штаб дивизијски. Тек што је дошао до Драготинаца, а неко команданту донесе глас, као да се код Бугара на положајима њиховим пред Радуловцем те ноћи чуло неко живо кретање, које је сву ноћ трајало. Сем тога као да се чуло и клопарање гвоздених делова, што је све личило на лупу, која обично долази кад се топови са виса, у низу свлаче.

---

[1]) Пуковник Топаловић у очи 8-ог, како се вели, на позив команданта Шумадијске дивизије дошао је овоме у Радуловац ради споразума, — одакле се доцне ноћу опет својим трупама вратио.

Било како му драго, — доста је ако кажемо да је такав један, врло лако и неоснован глас, — као што ћемо даље видети, — учинио да се у штабу шумад. дивизије одмах учини претпоставка да су Бугари те ноћи своје положаје напустили и Сливници се повукли.

За пуковника Биничког овакав глас нарочито је био добро дошао; он поверује у могућност и истинитост његову и са неколицином ордонанаса запне у проматрање у правцу на Баалин и Драгоман. XI и XII пук пешадијски, који су били већ на путу, буду задржати између Брложнице и Дратотинца док се не види шта ће проматрање донети.

Око подне и то се проматрање сврши; али шта је се њиме сазнало и нашло, није нам познато. Само знамо од свега то толико, да је после истог пуковник Бинички написао у Габру и предао у Цариброду пред вече овога дана опширну депешу за Врхов. команданта, у којој отприлике поред осталога није одобравао налог за повлачење и трудио се свима силама да докаже, како смо се и ми и Бугари са својих положаја повукли и како је у оном времену, кад он депешира, све земљиште пред Сливницом и око ове од противника чисто. Напослетку молио је Краља у истој депеши, да повлачење трупа обустави и поседање старих положаја понова нареди.

И доиста, на основу оваког једнога рапорта, после краткога саветовања са начелником свога штаба, краљ одобри да се налог о повлачењу ограничи у оном смислу како је предлог гласио, и нова Биничким створена ситуација захтевала.

Али, док су налози за ово били спремљени и послати командантима, прошло је доста времена тако, да је већ и ноћ била наступила. Трупе пак немајући тога дана других налога, оступале су поступно и биле су већ далеко одмакле од својих старих положаја. XI пук био је у Невљи ове ноћи, а XII пред овим. Дивиз. коњица око Неделишта и Габра. Осту-

пање је било дакле донекле извршено код Шумадијске дивизије, а тако исто и код других суседних дивизија.

За команданта Шумад. дивизије који је на један тако еклатантан начин констатовао да Бугара на положајима њиховим више нема, с правом се држало да је још напред и да са штабом дотле још није био оступио, а то се види из тога, што су заљ депеше из Цариброда у Невљу слате. Али он тамо није био, а није се дуго знало ни где је. У зло доба, тек око пола ноћи, дође од некуда глас да је на Суковоме мосту.[1])

Пуковник Хорстиг, као заступник команданта Дунав. дивизије, провео је ову ноћ у Цариброду. Једини је био на овој страни пуковник Мишковић, који је остао код својих трупа и са овима на положају ноћ провео.

Ноћ 7 ог Новембра била је тешка а 8-ог још тежа.

Од свију команданата ваљда је био једини командант Шумадијске дивизије, коме је јасно било зашто се налог о повлачењу преиначава, а остали морали су се свему томе чудити, јер нису знали правога узрока.

Догађаји 9. Новембра. — Послати нови налози преко ноћ зауставили су трупе у оступању и оне су 9 Новембра овако стојале:

1, *Дунавска дивизија* с ове стране Драгомана (теснаца), између овога и Цариброда;

---

[1]) Оно, да су Бугари напустили своје положаје пред Сливницом 8 у јутру и ово што је командант Шумад. дивизије пре свију дивизијара дошао у Суков хан истог дана у вече — никако се једно са другим неслаже. Правилно би било да, кад нема Бугара напред и он остане тамо, а не да први граби за позадином! — У осталом ми држимо да је и ово био један прост виц, коме је цељ била да маскира вешто радњу Шумад. дивизије од пр. дана, и позног а уласка њеног а у борбу. Јер ово све ништа друго није значило, него тврдити, да две дивизије преко дан нису биле у стању сузбити Бугаре, док међу тим само долазак XI-ог пука под ноћ и улаз његов у борбу био је довољан па да Бугари напусте, не само све што су тога дана задобили, него чак и оно што су пре тога држали!...

2. *Шумадијска* и Дринска дивизија око Невља;

3. *Моравска* око Вранче. I пеш. пук. пошто је из Трна ишао на Брезник, пр. дана присајединио је се осталима исте дивизије:

Возови свију дивизија и артилерија Шумад. и Моравска, око Суков. моста.

Начелник штаба врхов. команде у Цариброду.

У 9 часова пре подне у Цариброду били су се искупили и сви команданти дивизија, сем пуков. Топаловића.

Команданта Шумад. дивизије, који је се још пр. ноћи разболео заступио је потпуковник Мостић, и овај тога дана прими команду над овом дивизијом. Дејствителан командант као болестан остане у Цариброду,

Према тадањој ситуацији изгледало је да није било могуће вратити се у старе положаје. Нарочито Дринска и Шумад. дивизија то нису могле учинити. Из овога разлога тога јутра рано буде наређено да се поседне Драгоманск^{и} кланац са трупама овиx двеју последњих дивизија, а Моравска, као изнурена, да се повуче назад рад одмора. Моравци су требали да се повуку постепено и да сађу тако код Невља у Лукавицу, а одатле да иду на ушће ове реке и да ту остану као општа резерва.

Дан овај употребљен је био само за распоред трупа на Драгоману и позадини. Озбиљне борбе није било.

Она паника која је у Цариброду била завладала 7 у вече и 8 Новембра, овог дана се почела са свим да губи. Дух и поуздање у своју моћ у наших трупа почело је се дизати, нарочито од кад је пропуштен глас да Бугара на Сливници нема, и да су се сви к Софији повукли. Тада се свашта говорило. Ствари су уопште тако престављане, да је се у једно време веровало, као да су обе стране поплашене једна од друге своје положаје у исто време напустиле, тако, да је између ратујућих страна остала у једно време

читава једна зона која није била ничија!.. Гласови пак такве врсте протурали су се нарочито из штаба Шумадијске дивизије у цељи обмане, и ако то све, као што се после видело, није било истина. Но та обмана није дуго важила, јер се одмах о неистину разбила. И доиста, док су лаковерни у исте гласове одмах веровали, дотле су озбиљни мислиоци знали право стање и са погнутом главом ситуацију тадању као веома озбиљну ценили[1].

Сутра дан 10. Новембра. Врховни командант, у пратњи Министра председника рано присне из Пирота у Цариброд, како би на лицу места видео нову ситуацију, коју је командант Шумад. дивизије у своме рапорту од 8. Новембра био открио. Краља је тада пратио и његов Начелник штаба[2]).

Из Цариброда отиде на Драгоман где се дуже позабави. Затим дође понова у Царибрoт и то касно, а одатле истога дана у неко доба ноћи врати се натраг у Пирот. Тада је било све јасно. Бугари су били и остали на својим положајима и после 7. Новембра, на их је било овога дана и на Три-уши. По томе сав ранији говор, тобож да су бугари напустили били своје положаје 8. Новембра — била је проста измишљотина изазвана чистом спекулацијом.

Да је пак Бугара било на њиховим положајима и да је се чекало само кад ће узети офанзиву, види се најјасније по томе, што је овога дана после подне X пук имао борбу око Крепаје, и што је истога

---

[1]) Командант Шумад. дивизије овога дана ујутру, кад је у Цариброд дошао, будући незадовољан управом озго, и да би дао томе што јаснијег израза, нудио је оставку на државну службу Начелнику штаба врхов. команде, који му разуме се, није могао тада примити. Дојиста леп маневар у оваковој једној прилици!...

2) Пуковник Бинички чим је дознао да Краљ долази у Цариброд, у један мах оздрави заборави да има заступника у команди и одмах, без обзира на то, појаше коња и јави се овоме као командант дивизије!.. На тај начин Шумадијска дивизија имала је овога дана 2. команданта!...

дана после подне подписан указ у Пироту, којим се установљава *„команда сједињених дивизија“* и ставља под команду пуковника Топаловића. —

---

11 Новембар прошао је без борбе.[1]) Бугари још нису ништа озбиљно предузимали, али су се као што се после видело за ово спремали.

Прошле ноћи повукле су се наше трупе са Драгомана у правцу Суков. моста и то Дунавска и Шумадијска дивизија десном, а остале две левом обалом Нишаве. Прве су се распоредиле на положају више Чиноглавца, а друге на прузи Обреновац-Планиница. Штаб команде сједињених дивизија у Суков. хану.

---

12 Новембар и борба на Нешковоме вису. — На страни нашој насигурно се држало да ће Бугари 12 Новембра узети офанзиву у правцу Пироту, и то је једини разлог што се тога дана готово вазадан борба очекивала, али је није било. Тек под ноћ на Нешковоме вису, више Чиноглавца, одпочела је ватра противу трупа Шумад. дивизије (XI и XII пук). Први су почели Бугари, по свој прилици у цељи проматрања, да би им за сутра ситуација била разумљивија.

Борба ова почела је у 4 часа по подне и свршила се у сумрак. Живост, којом је вођена као и нагли појав Бугара у маси са те стране, допринели су много да наше трупе претрпе грдне губитке а сем тога и да положај напусте.

Услед те борбе, а с погледом на целокупну ситуацију, држан је те вечери савет у штабу Нишавске војске (Суков. хану), где су участвовали сви команданти дивизија. Врховни командант са овима

---

[1]) Било је мало пушкарање према Нешковцу, где је рањено 7 на нашој страни. Губитци Бугара непознати су.

је стајао у свези телеграфом. Пошто се све узме у обзир, најпосле је било решено да се сутра борба неприма него рано да одпочне повлачење трупа к Пироту, а на престражи да се остави, поред бригаде коњичке, и нешто пешадије:

Дунавска и Шумадијска дивизија имале су налог да се повлаче десном, а остале две левом обалом Нишаве.

По доласку пред Пирот дивизије су имале да изврше овакав налог команданта Нишав. војске (пређе сједињених дивизија):

1, Шумадијска да заузме висове лево од Пирота, од Бериловице па на врх Басаре имајући за леђима Градашницу. Она је требала ту да се *најупорније брани од навале од Тепоша и да без велике нужде ту страну ненапушта.*

2, Дунавска да буде у средини, држећи у својим рукама Пирот и бранећи га непосредно, везујући се лево са Шумадиском а десно са Дринском дивизијом.

3, Дринска да буде на десноме крилу и да брани висове изнад Држине и Бари Чивлика.

4, Моравска у резерви око Блата.

Као што се види план по себи није био хрђав, само је требало извршити га.

По овоме налогу и распореду *13 Новембра* у јутру све је било у повлачењу. Дугачке колоне возова и артилерије кретале су се путем Софијским од Суков. моста к Пироту, цепајући се затим једна десно, друга лево, према томе како је који део припадао десној или левој колони. Пошто трупе, нарочито вововске, нису знале обично где су им команде и куда им треба ићи, то су нарочити ђенералштабни официри били напред изаслати да их упућују где треба. Једновремено десно и лево од пута одступале су поступно и трупе пешадијске. Једном речју све поље Пиротско од Сукова до Пирота било је при-

[illegible] Пирот [illegible]
[illegible].

На [illegible]
[illegible]

Истога дана и штаб Нишав[illegible] је из Сукова дана у Пирот, [illegible] на-бују. Нико није знао ни шта ће ни куда ће се. Становништво је било [illegible] нико није знао како да се у тој кризи [illegible]. И тај дан прошао је у тешкој неизвесности, јер Бугари ни тога дана нису озбиљно ништа предузимали. Дринска дивизија се утврђивала и то како овога дана тако и сутра дан, док ниједна од осталих то није чинила. —

Битка пред Пиротом. 14 Новембра. — До 10 часова пре подне овога дана, са границе ништа се значајно није догодило: све је стајало онако као и пр. дана. Али после овога времена ситуација се одмах изменула, јер око 11 часова, телеграфиста са Суков. моста већ јављаше, да се у околини Чиноглаваца топови чују, а мало затим да се чула и пушчана ватра.

То је био први глас о наступању Бугара. Но како је село Чиноглавци још далеко од Пирота (3 часа), то се није мислило на тако брзи долазак Бугари пред варош. Требало је претходно возови да раскрче путове и поглавито варош од њих да се очисти, а зато је се имало још времена. Исто тако било је још времена и за изпразњивање магацина, а оно што се није могло тада однети, да се остави становништву на расположај, као што је после то у ствари и било.

Кад су Бугари дошли пред Суков мост, и позадње наше трупе испред њих оступиле, могло је бити 2 часа по подне. Није после тога много прошло кад је из вароши на положај (код Гњилана) изашао и дивиз. штаб.

Око 3 часа по подне трупе око Пирота стојале су овако:

На десноме крилу Дринска дивизија — на положају између Држине и Бари Чивлика.

У средини (Пирот и непосредна околина.) — Дунавска дивизија;

На левоме крилу Шумадијска дивизија, — на висовима изнад Бериловице и око ове:

Резерва: — Моравска дивизија у Блату.

Према овоме фронт обранбени простирао је се десно до виса Бошурата, источно од села Пасјаче, а лево до села Извора. Дужина овога у правој прузи износила је око 5 к. метара. Варош Пирот, као тачка на чију се упорну обрану није раније мислило, био је као главни предмет напада највише овоме и изложен.

На целоме овоме одбранбеном фронту није било никаквих пољ. опкопа, што све доказује да се ова пруга раније није ни мислила бранити.

Идући тако корак по корак за повлачећим се заштитама војске наше, Бугари дођу у сам сумрак пред Пирот. Марширали су трима колонама. Једна и то средишна, била је најјача (око 16 батаљона) и наступала је непосредно долином Нишаве. Друга, левокрилна, састављена од једнога пука пешадије, држала је висове западно од села Смрдана, Војнеговца и Држине, наступајући такође Пироту. Трећа, деснокрилна, ишла је од Паскашије на Тепош и Крупац и даље путем Берковачким, Пироту. Ова колона имала је такође 3—4 батаљона пешадије. Артилерија и коњица, ишле су са главном средишном

колоном, јер земљиште на крилима за њих није било подесно.

Цела пак снага бугарска која је у три колоне наступала овако Пироту износила је од прилике: пешадије 24 батаљона; артилерије 3—4 батерије и од коњице 2 пука по четири ескадрона, нерачунајући овде позадње резерве.

На страни нашој тога дана, изгледало је као да се на битку није помишљало; али да ће сутра дан бити боја око Пирота, о томе се није сумњало. То веровање, да ће сутра дан, а не истога вечера, борба бити на мах се случајем једним измени, тако, да оно што је дотле било невероватно сад постане уједаред сасвим извесно.

Бугарска средња колона случајно дакле дође пред Пирот, пре него што је се очекивало. Велике масе пешадије, које су марширале у смакнутим батаљоним колонама, долином Нишаве, дођу најпре до села Ржане, нађу га незаузета и крену се одатле даље правце к вароши, која је од поменутог села била далеко за 1½ до 2 километра. Пошто Бугари довде дођу без икаква одпора, они зар помисле да је и Пирот празан и напуштен, па се реше, да марширају право, и неразвијајући се за борбу, онако читавим масама да га заузму. У то име они продуже марш даље, онако у колонама како су дотле ишли, имајући пред собом само један танак стрељачки низ на 5—600 корака даљине. На тај начин и у таком строју они дођу готово и пред саму ограду Пирота. Њихова деснокрилна колона и ако је донекле наступала готово у истој висини са средишном није у исто време могла доћи пред Пирот, јамачно због теренских незгода. Али зато опет она прође Темпош, узме Крупац и доспе пред Пирот под саму ноћ. Но то што смо рекли за деснокрилну колону, неможе се казати и за ону што је лево наступала. Узроци се незнају, али се толико зна, да је она тога ве-

чера толико задоцнила да због тога није била у стању доћи у исто време са средишном колоном пред Пирот.

Са наших положаја лепо се видело кретање бугара, долином Нишаве. Који је хтео, могао је и батаљоне бројати. Позади тих батаљона наспом видела је се и дугачка колона артилерије и коњице, Безбрижност и необазривост, са којом су тада бугари Пироту наступали морала је непријатно дарнути наше команданте. Изгледало је ни мање ни више, него да су били скроз унапред упознати са целом нашом ситуацијом још раније, јер иначе неби се могло никако објаснити толика дрскост са њине стране у овој прилици.

Онда кад су се кретања овом долином јасно примечавала, као и да Бугари безобзирце наступају, потискујући нашу коњицу пред собом, Пирот је био са једним батаљеном поседнут!.

Оно што је било сем овога за обрану вароши намењено било је распоређено по странама северно од вароши. Тако, на прилику, на Сарлику, крајњем гребену Белаве, и Градићу стојао је од Дунав. дивизије XIX гардијски батаљон. Иза овога лево VII. а десно IX. пук пешадијски, XV. пук био је у резерви на друму Бело паланачком спроћу Гњилана[1]). Артилерија ове дивизије нешто на вису, а нешто на друму. Остало што се није могло развити стојало је у резерви.

Распоред за обрану био је, као што се види, тако учињен, да је обрана вароши лежала позади — што се у осталом положајем самога места оправдава.

Према томе северни и западни део вароши требале су да бране трупе Дунав. дивизије.

Део вароши од стране Бериловице и Градашнице, остављен је трупама Шумад. дивизије да га оне бране, чега ради били су тамо распоређене. Тру-

---

[1]) Пукови ови махом су тада имали по два батаљона у место по три. Узрок томе редуцирању биле су борбе око Драгомана и Три-уши, камо су претрпели знатне губитке

не Дринске дивизије. чији је задатак био искључиво да бране дебушовање бугарских трупа на пут Белопаланачки. преко Блата. — нису могле ипуколико — по свом положају — утицати на добру обрану Пирота.

Пошто је у вароши као што рекосмо било мало трупа за њену непосредну обрану. него је ова била распоређена око ове и позади. то је тако рећи у оном часу кад су се Бугари појавили пред Пирот, одмах послат још 1 батаљон VIX пука да поседне предњу ивицу (ограду) вароши. те да Бугари без јакога одпора у варош не уђу. и тамо се склоне од ватре наших трупа. која је са задњих положаја долазила. И доиста. тај батаљон мушки отрчи и стигне баш онда на место. кад је наша бригада коњице била већ ушла у варош. и кад су се Бугари били прикучили са својим стрељачким низом на 6 до 800 корака пред оградом вароши.

Пред сам мрак. са обе стране почеше се осипати пушчани плотуни. Батаљон на предњој ивици вароши дочека такође Бугаре ватром. Артилерија са Бело-паланачкога друма почне обасипати исто тако својом ватром густе бугарске колоне. То исто урадише, као на команду, и батерије са других страна, па и оне са положаја Дринске дивизије. Отвори се најпосле и пешадијска ватра са позадњих положаја, ма да за то још није било време, пошто су Бугари за ове трупе још далеко били.

Бугари, као што напред рекосмо, имали су напред један танак стрељ. ланац, иза којега су се колоне кретале у две линије, једна позади друге од прилике за 300 корака. У свакој од ових линија било је по 4 батаљона. Остало је било далеко позади такође у масама. Коњица и Артиљерија била им је још далеко.

То што се борба почела буде повод да се позадна линија бугарска одмах заустави, а предња у

маршу развија — у четне и получетне колоне. Напослетку, после неколико тренутака, цела прва линија пређе у један густи низ, који је сад био као нека подпора, или ослонац ономе реткоме, који је напред наступао. У овакоме реду и у непрестаном сталном наступању, Бугари приђу готово на решавајуће одстојање. Борба се развијала све јаче и јаче, док се најпосле није дошло до гушања и удара прса и прса Батаљон који је бранио ограду вароши, онако неутврђен држао се јуначки до мркле ноћи противу неколико пута јачег противника, непрестано сузбијајући више пута већ понављане нападе овога. Нешто пуцање топова и пушака, нешто дивљи крик бугара по већ стуштеној ноћи — еле то обоје причинило је доста, да се борба претвори у прави хаос. Обостране обранбене трупе (од стране Сарлика и Бериловице) тукле су у помрчину у правцу одакле су Бугари надирали; плотуни један за другим разлегали су се као вулкани. Најпосле Бугари опколе варош са јужне стране. Батаљон на предњој огради пошто је већ изгубио сваку могућност да се на своме положају даље одржи, одступи поступно кроз варош. У тај мах код Бугара настане опет дивља вика, предња ивица вароши падне у руке бугара и ови сад стану наваљивати даље на варош. После тога настане улична борба. По урлику Бугара изгледало је да су час ближе час даље јер се није ништа могло другојачије знати шта се у вароши збива. И тако варош постане уједаред разбојиштем обостраних трупа. Штедње вароши више није могло бити од ватре пушчане и топовске, гранате стану сад падати и по самој вароши без обзира на ситуацију која је тамо владала.

У тренутку опште ломлаве и ове бојне забуне, са Сарлика и околине овога одмах потеку трупе наше оступајућем батаљону, да га могућству прихвате и замену. Али је тад било доцне, батаљон је са предње ивице вароши био толико оступио, да је већ

близу градића дошао. Сајужен тако са трупама озади дошавшим, он сада понова ступи у борбу око градића, но без успеха. Било је тада већ 8 часова. У то време кад су се Бугари размилели по вароши и одпочели у пљачку, наше трупе нагомилане око Градића почеле су излазити из ове.

Један изванредно необичан и велики ватрени стуб, који се далеко дигао у небо, и који је у један мах осветлио цео Пирот и његову околину, уз ужасан тресак, — зачинио је завршетак ове ноћне борбе.

То је био барутни магацин градића, који је запаљен баш у ономе часу, кад су се наше трупе у повлачењу из вароши око њега гомилале и од које експлозије сем Бугара доста је и наших страдало[1]).

И тако око 8 и по часова увече битка је ова била свршена. Бугари остану у Пироту а наше трупе задрже се на Сарлаку и непосредној околини северно од вароши. Тако стање застане ноћ обе ратујуће стране.

Трупе Шумадијске дивизије, које су се тога вечера само распоређивале а никако бориле на источној страни Пирота, по височима Бериловице и Градашнице, остале су такође и преко ноћ на истим местима. По ономе што смо напред казали, задатак је овим трупама био, да стану на пут продирању бугара к' Темској, јер би то била опасност за Дунавску дивизију, која је била на Сарлаку, и околини овога. Сем тога и за саму Шумадијску дивизију то би било опасно, у толико пре, што је то било њен једини оступни правац. Према томе јасно је од како је големог

[1]) Наредбу, да се магацин запали, издао је пуковник Хорстиг, мимо налога команданта нишавске војске. Да је то у истини тако, може се видети из тога, што је овај последњи извештавајући то вече команданта Дринске дивизије о борби Пиротској, споменуо и запаљени магацин, као и то, да је тај акт извршен мимо његове изричне воље. Значајно је овде то, да се ово све данас сматра као било па прошло!..

значаја била нужна упорна обрана ове стране, и како је тежак а у исто доба и деликатан задатак био ових трупа.

Дринска дивизија зато што је била далеко, није у овој борби ни учествовала, изузев Артилерије.

После 9 часова у вече друмом Бело-Паланачким кретале су се наше трупе (коњица и артилерија нарочито) у правцу Суводолу ради размештаја. Са овима били су нагрнули и обострани рањеници из Пирота, на завојишта, која су дуж пута била етаблирана.

Према положају трупа и штабови су те ноћи били дислоцирани. Тако, штаб Дунавске дивизије заноћио је у Суводолу, Шумадијске иза Нишора, Дринске и Моравске на положајима код трупа — између Бари Чивлика и Држине.

Штаб Нишавске војске у Суводолу, *читава два километра испред штаба Дунав. дивизије(!)*

Са овим што довде рекосмо могло би се рећи да је радња 14 Новембра закључена, и према томе, имало би се прећи на следећи дан. Али има да се помене још нешто што није без значаја, нарочито са погледом на сутрашњу ситуацију и држање Бугара пред Пиротом.

Казалисмо напред да бугарске крилне колоне нису стигле пред Пирот у исто време са средишном, и да је то узрок што је ова колона упала тако рећи у један ћошак, између наших трупа, распоређених око Пирота. Зашто те колоне нису на време дошле нама је непознато; биће да је земљиште било узрок томе. Но било ово или оно, тек оне су се закасниле. Тек у пола ноћи левокрилна колона изнад Пасјаче јавља се, а то се видло по томе што је наишла на наше предстраже, и са овима у ноћну борбу ступила. Та борба трајала је читав сат, док се најпосле није утишала. Али то ипак није пореметило општу ситуацију једних и других. Бугари се зауставе код Пасјаче, *пошто узму истакнути вис Црни*

ша, које су наше трупе [illegible], а наше [illegible] стану са претстражама [illegible] вис.¹) [illegible] колона те која није се никако ни јављала.

Из овога распореда положај срединске колоне био је сувише напред истакнут, тако да је непобедан наступни фронт Бугара имао вид клина са врхом у средини. И баш зато, што је такав облик њихов наступни фронт имао, положај средње колоне био је у толико опаснији, у колико је она дубље Пироту продирала; а о Пироту, као заузетој вароши од стране Бугара није могло бити ни говора, пошто је положај наших трупа био обухватајући и према томе сваки покрет ових с крила принудио би их да Пирот после кратке борбе оставе.

Да Бугари овако нису мислили, кад су овога вечера онако слепо у Пирот упали, као и да је ова тврдња сасвим основана, т. ј., да Пирот није могао бити Бугарски све дотле док су две наше дивизије стојале на положајима десно и лево од Пирота — најбоље ће показати следећи дан.

Продужење битке код Пирота (15 Новембар). — 15 Новембра наше трупе овако су стајале:

Лево крило. — Шумадијска дивизија на висовима око Бериловице и Градашнице. X пук пред Градашницом изнад Бериловице, а XI и XII иза овога на ономе обронку који се спушта од Нишора

¹) *Овај вис* држале су трупе IV пука.

Мајор Н. Штурм, *који* је овим пуком командовао, чим је овај вис пао, одмах је известио о томе свога дивиз. команданта и тражио помоћ. *У неко доба ноћи* пошаље му се XIV пук, из опште резерве. Пук овај још није био ваљда ни на пола пута дошао, а нов рапорт од истога команданта јави, да је поменути вис опет освојен од наших трупа(?) *Међу тим*, *како се* после причало, овај последњи рапорд није био истинит; јер су Бугари сутра дан осванули на Црноме врху. Као што се *види*, цељ овога последњег рапорта била је, да се доцније измишљеним добрим гласом, покрије у ствари постојећи зао глас. Овако опет умеју браћа наша из „*Немачке војске*“ !

к Пироту. Артилерија у дољи, на путу Пирот-Темска, *пошто није било за њу положаја(!)*

На средини, — непосредно иза Пирота Дунав. дивизија. Она је држала Сарлик и све око овога.

На десноме крилу — Дринска дивизија, на положајима од прошлог дана, прилично утврђена, јер је прошлога дана на утврђивању озбиљно радила.

Како је IV пук, са својим слабим оделењима према Пасјачи пр. ноћи у борби био слаб да се Бугарима решително одупре(?) то је овоме, као што рекосмо напред, био зором упућен у помоћ још и XIV пук Морав. дивизије.

На положају Дринске дивизије тако остала су свега 2 пука: V и VI.

Резервној дивизији (Моравској) остао је био тога јутра на расположају само I пук, пошто је II-ги оступио на Трн и Дешчани кладенац. Но и тај пук који је те ноћи заноћио на 1 километар западно од Бари Чифлика, неостане читав, него мораде одвојити своја два батаљона и послати их к средишту, као специјалну резерву. Тога ради батаљони ови маршовали су од Бари Чифлика на пут Бело-паланачки док нису на своје место дошли, а командант Морав. дивизије, оставши тако још само са једним батаљоном преда управу над овим његовоме команданту а сам са штабом прикључи се штабу Нишав. војске.

I коњички пук пружио је се био лево од Бари-Чифлика. Дунавски и Шумадијски арт. пукови на положајима синоћним и на Белави, између Гнилана и Сарлика.

Значајно је да се у штабу нишавске војске још пр. ноћи положај „*сједињених дивизија*“ наших сматрао као критичан, тако, да се у борби, ако би је сутра дан било, није на успех никако рачунало.

Како су Бугари већ били узели инициjативу и предузели офанзиву, то је наравно нашим трупама остало само да се бране. И, како је дотадање непре-

тиснуто војском. Сам пак Пирот био је већ загушен трупама.

На предњим положајима остали су као заштита и то X пук лево, а XIV-ти десно, са бригадом коњице. Но и ове трупе имале су налог да се по појаву противника, после кратке борбе, поступно повуку у истом правцу, куда су раније отишле њихове дивизије.

Истога дана и штаб Нишав. војске стигао је из Сукова хана у Пирот, где застане највећу забуну. Нико није знао ни шта ће се, ни куда ће се. Становништво је било толико пометено, да нико није знао како да се у тој прилици нађе. И овај дан прошао је у тешкој неизвесности, јер Бугари ни тога дана нису озбиљно ништа предузимали. Дринска дивизија се утврђивала и то како овога дана тако и сутра дан, док ниједна од осталих то није чинила. —

Битка пред Пиротом. (14 Новембра). — До 10 часова пре подне овога дана, са границе ништа се значајно није догодило; све је стајало онако као и пр. дана. Али после овога времена ситуација се одмах изменула, јер око 11 часова, телеграфиста са Суков. моста већ јављаше, да се у околини Чиноглаваца топови чују, а мало затим да се чула и пушчана ватра.

То је био први глас о наступању Бугара. Но како је село Чиноглавци још далеко од Пирота (3 часа), то се није мислило на тако брзи долазак Бугара пред варош. Требало је претходно возови да раскрче путове и поглавито варош од њих да се очисти, а зато је се имало још времена. Исто тако било је још времена и за изпразњивање магацина, а оно што се није могло тада однети, да се остави становништву на расположај, као што је после то у ствари и било.

Кад су Бугари дошли пред Суков мост, и позадње наше трупе испред њих оступиле, могло је бити 2 часа по подне. Није после тога много прошло кад је из вароши на положај (код Гњилана) изашао и дивиз. штаб.

Око 3 часа по подне трупе око Пирота стојале су овако:

На десноме крилу Дринска дивизија — на положају између Држине и Бари Чивлика.

У средини (Пирот и непосредна околина.) — Дунавска дивизија;

На левоме крилу Шумадијска дивизија, — на висовима изнад Бериловице и око ове:

Резерва: — Моравска дивизија у Блату.

Према овоме фронт обранбени простирао је се десно до виса Бошурата, источно од села Пасјаче, а лево до села Извора. Дужина овога у правој прузи износила је око 5 к. метара. Варош Пирот, као тачка на чију се упорну обрану није раније мислило, био је као главни предмет напада највише овоме и изложен.

На целоме овоме одбранбеном фронту није било никаквих пољ. опкопа, што све доказује да се ова пруга раније није ни мислила бранити.

Идући тако корак по корак за повлачећим се заштитама војске наше, Бугари дођу у сам сумрак пред Пирот. Марширали су трима колонама. Једна и то средишна, била је најјача (око 16 батаљона) и наступала је непосредно долином Нишаве. Друга, левокрилна, састављена од једнога пука пешадије, држала је висове западно од села Смрдана, Војнеговца и Држине, наступајући такође Пироту. Трећа, деснокрилна, ишла је од Паскашије на Тепош и Крупац и даље путем Берковачким, Пироту. Ова колона имала је такође 3—4 батаљона пешадије. Артилерија и коњица, ишле су са главном средишном

колоном, јер земљиште на крилима за њих није било подесно.

Цела пак снага бугарска која је у три колоне наступала овако Пироту износила је од прилике: пешадије 24 батаљона; артилерије 3—4 батерије и од коњице 2 пука по четири ескадрона, нерачунајући овде позадње резерве.

На страни нашој тога дана, изгледало је као да се на битку није помишљало: али да ће сутра дан бити боја око Пирота, о томе се није сумњало. То веровање, да ће сутра дан, а не истога вечера, борба бити на мах се случајем једним измени, тако, да оно што је дотле било невероватно сад постане уједаред сасвим извесно.

Бугарска средња колона случајно дакле дође пред Пирот, пре него што је се очекивало. Велике масе пешадије, које су марширале у смакнутим батаљоним колонама, долином Нишаве, дођу најпре до села Ржане, нађу га незаузета и крену се одатле даље правце к вароши, која је од поменутог села била далеко за $1\frac{1}{2}$ до 2 километра. Пошто Бугари довде дођу без икаква отпора, они зар помисле да је и Пирот празан и напуштен, па се реше, да марширају право, и неразвијајући се за борбу, онако читавим масама да га заузму. У то име они продуже марш даље, онако у колонама како су дотле ишли, имајући пред собом само један танак стрељачки низ на 5—600 корака даљине. На тај начин и у таком строју они дођу готово и пред саму ограду Пирота. Њихова деснокрилна колона и ако је донекле наступала готово у истој висини са средишном није у исто време могла доћи пред Пирот, јамачно због теренских незгода. Али зато опет она пређе Тепош, узме Крупац и досне пред Пирот под саму ноћ. Но то што смо рекли за деснокрилну колону, неможе се казати и за ону што је лево наступала. Узроци се незнају, али се толико зна, да је она тога ве-

чера толико задоцнила да због тога није била у стању доћи у исто време са средишном колоном пред Пирот.

Са наших положаја лепо се видело кретање бугара, долином Нишаве. Који је хтео, могао је и батаљоне бројати. Позади тих батаљона наспром видела је се и дугачка колона артилерије и коњице, Безбрижност и необазривост, са којом су тада бугари Пироту наступали морала је непријатно дарнути наше команданте. Изгледало је ни мање ни више, него да су били скроз унапред упознати са целом нашом ситуацијом још раније, јер иначе неби се могло никако објаснити толика дрскост са њине стране у овој прилици.

Онда кад су се кретања овом долином јасно примечавала, као и да Бугари безобзирце наступају, потискујући нашу коњицу пред собом, Пирот је био са једним батаљеном поседнут!.

Оно што је било сем овога за обрану вароши намењено било је распоређено по странама северно од вароши. Тако, на прилику, на Сарлику, крајњем гребену Белаве, и Градићу стојао је од Дунав. дивизије XIX гардијски батаљон. Иза овога лево VII. а десно IX. пук пешадијски, XV. пук био је у резерви на друму Бело паланачком спроћу Гњилана[1]). Артилерија ове дивизије нешто на вису, а нешто на друму. Остало што се није могло развити стојало је у резерви.

Распоред за обрану био је, као што се види, тако учињен, да је обрана вароши лежала позади — што се у осталом положајем самога места оправдава.

Према томе северни и западни део вароши требале су да бране трупе Дунав. дивизије.

Део вароши од стране Бериловице и Градашнице, остављен је трупама Шумад. дивизије да га оне бране, чега ради били су тамо распоређене. Тру-

---

[1]) Пукови ови махом су тада имали по два батаљона у место по три. Узрок томе редуцирању биле су борбе око Драгомана и Три-уши, камо су претрпели знатне губитке

не Дринске дивизије, чији је задатак био искључиво да бране дебушовање бугарских трупа на пут Бело-паланачки, преко Блата, — нису могле нипошто — по свом положају — утицати на добру обрану Пирота.

Пошто је у вароши као што рекосмо било мало трупа за њену непосредну обрану, него је ова била распоређена око ове и позади, то је тако рећи у оном часу кад су се Бугари појавили пред Пирот, одмах послат још 1 батаљон VIX пука да поседне предњу ивицу (ограду) вароши, те да Бугари без јакога одпора у варош не уђу, и тамо се склоне од ватре наших трупа, која је са задњих положаја долазила. И доиста, тај батаљон мушки отрчи и стигне баш онда на место, кад је наша бригада коњице била већ ушла у варош, и кад су се Бугари били прикучили са својим стрељачким низом на 6 до 800 корака пред оградом вароши.

Пред сам мрак, са обе стране почеше се осипати пушчани плотуни. Батаљон на предњој ивици вароши дочека такође Бугаре ватром. Артилерија са Бело-паланачкога друма почне обасипати исто тако својом ватром густе бугарске колоне. То исто урадише, као на команду, и батерије са других страна, па и оне са положаја Дринске дивизије. Отвори се најпосле и пешадијска ватра са позадњих положаја, ма да за то још није било време, пошто су Бугари за ове трупе још далеко били.

Бугари, као што напред рекосмо, имали су напред један танак стрељ. ланац, иза којега су се колоне кретале у две линије, једна позади друге од прилике за 300 корака. У свакој од ових линија било је по 4 батаљона. Остало је било далеко позади такође у масама. Коњица и Артиљерија била им је још далеко.

То што се борба почела буде повод да се позадна линија бугарска одмах заустави, а предња у

маршу развија — у четне и получетне колоне. Напослетку, после неколико тренутака, цела прва линија пређе у један густи низ, који је сад био као нека подпора, или ослонац ономе реткоме, који је напред наступао. У овакоме реду и у непрестаном сталном наступању, Бугари priђу готово на решавајуће одстојање. Борба се развијала све јаче и јаче, док се најпосле није дошло до гушања и удара прса и прса Батаљон који је бранио ограду вароши, онако неутврђен држао се јуначки до мркле ноћи противу неколико пута јачег противника, непрестано сузбијајући више пута већ понављане нападе овога. Нешто пуцање топова и пушака, нешто дивљи крик бугара по већ стуштеној ноћи — еле то обоје причинило је доста, да се борба претвори у прави хаос. Обостране обранбене трупе (од стране Сарлика и Бериловице) тукле су у помрчину у правцу одакле су Бугари надирали; плотуни један за другим разлегали су се као вулкани. Најпосле Бугари опколе варош са јужне стране. Батаљон на предњој огради пошто је већ изгубио сваку могућност да се на своме положају даље одржи, одступи поступно кроз варош. У тај мах код Бугара настане опет дивља вика, предња ивица вароши падне у руке бугара и ови сад стану наваљивати даље на варош. После тога настане улична борба. По урлику Бугара изгледало је да су час ближе час даље јер се није ништа могло другојачије знати шта се у вароши збива. И тако варош постане уједаред разбојиштем обостраних трупа. Штедње вароши више није могло бити од ватре пушчане и топовске, гранате стану сад падати и по самој вароши без обзира на ситуацију која је тамо владала.

У тренутку опште ломлаве и ове бојне забуне, са Сарлика и околине овога одмах потеку трупе наше оступајућем батаљону, да га могућству прихвате и замену. Али је тад било доцне, батаљон је са предње ивице вароши био толико оступио, да је већ

близу градића дошао. Сајужен тада са трупама озади дошавшим, он сада поново ступи у борбу око градића, но без успеха. Било је тада већ 8 часова. У то време кад су се Бугари размилели по вароши и одпочели у пљачку, наше трупе нагомилане око Градића почеле су излазити из ове.

Један изванредно необичан и велики ватрени стуб, који се далеко дигао у небо, и који је у један мах осветлио цео Пирот и његову околину, уз ужасан тресак, — учинио је завршетак ове ноћне борбе.

То је био барутни магацин градића, који је запаљен баш у ономе часу, кад су се наше трупе у повлачењу из вароши око њега гомилале и од које експлозије сем Бугара доста је и наших страдало[1].

И тако око 8 и по часова увече битка је ова била свршена. Бугари остану у Пироту а наше трупе задрже се на Сарлаку и непосредној околини северно од вароши. Тако стање застане ноћ обе ратујуће стране.

Трупе Шумадијске дивизије, које су се тога вечера само распоређивале а никако бориле на источној страни Пирота, по висовима Бериловице и Градашнице, остале су такође и преко ноћ на истим местима. По ономе што смо напред казали, задатак је овим трупама био, да стану на пут продирању бугара к' Темској, јер би то била опасност за Дунавску дивизију, која је била на Сарлаку, и околини овога. Сем тога и за саму Шумадијску дивизију то би било опасно, у толико пре, што је то било њен једини отступни правац. Према томе јасно је од како је големог

[1]) Наредбу, да се магацин запали, издао је пуковник Хоретиг, мимо на тога команданта нишавске војске. Да је то у истини тако, може се видети из тога, што је овај последњи извештавајући то вече команданта Дринске дивизије о борби Пиротској, споменуо и запаљени магацин, као и то, да је тај акт извршен мимо његове изричне воље. Значајно је овде то, да се ово све данас сматра као било на прошло!..

значаја била нужна упорна обрана ове стране, и како је тежак а у исто доба и деликатан задатак био ових трупа.

Дринска дивизија зато што је била далеко, није у овој борби ни учествовала, изузев Артилерије.

После 9 часова у вече друмом Бело-Паланачким кретале су се наше трупе (коњица и артилерија нарочито) у правцу Суводолу рад размештаја. Са овима били су нагрнули и обострани рањеници из Пирота, на завојишта, која су дуж пута била етаблирана.

Према положају трупа и штабови су те ноћи били дислоцирани. Тако, штаб Дунавске дивизије заноћио је у Суводолу, Шумадијске иза Нишора, Дринске и Моравске на положајима код трупа — између Бари Чивлика и Држине.

Штаб Нишавске војске у Суводолу, *читава два километра испред штаба Дунав. дивизије(!)*

Са овим што довде рекосмо могло би се рећи да је радња 14 Новембра закључена, и према томе, имало би се прећи на следећи дан. Али има да се помене још нешто што није без значаја, нарочито са погледом на сутрашњу ситуацију и држање Бугара пред Пиротом.

Казалисмо напред да бугарске крилне колоне нису стигле пред Пирот у исто време са средишном, и да је то узрок што је ова колона упала тако рећи у један ћошак, између наших трупа, распоређених око Пирота. Зашто те колоне нису на време дошле нама је непознато; биће да је земљиште било узрок томе. Но било ово или оно, тек оне су се закасниле. Тек у пола ноћи левокрилна колона изнад Пасјаче јавља се, а то се видло по томе што је наишла на наше предстраже, и са овима у ноћну борбу ступила. Та борба трајала је читав сат, док се најпосле није утишала. Али то ипак није пореметило општу ситуацију једних и других. Бугари се зауставе код Пасјаче, *пошто узму истакнути вис Црни*

врх, који су наше трупе дотле држале, а наши остану са предстражама иза овога виса.[1] Деснокрилна колона те ноћи није се никако ни јављала.

Из овога разлога положај средишне колоне био је сувише напред истакнут, тако да је целокупан наступни фронт Бугара имао вид клинаст са врхом у средини. И баш зато, што је такав облик њихов наступни фронт имао, положај средишне колоне био је у толико опаснији, у колико је ова дубље Пироту продирала; а о Пироту, као заузетој вароши од стране Бугара није могло бити ни говора, пошто је положај наших трупа био обухватајући и према томе сваки покрет ових с крила принудио би их да Пирот после кратке борбе оставе.

Да Бугари овако нису мислили, кад су овога вечера онако слепо у Пирот упали, као и да је ова тврдња сасвим основана, т. ј., да Пирот није могао бити Бугарски све дотле док су две наше дивизије стојале на положајима десно и лево од Пирота — најбоље ће показати следећи дан.

Продужење битке код Пирота (15 Новембар). — 15 Новембра наше трупе овако су стајале:

Лево крило. — Шумадијска дивизија на височинама око Бериловице и Градашнице. X пук пред Градашницом изнад Бериловице, а XI и XII иза овога на ономе обронку који се спушта од Нишора

---

[1]) Овај вис држале су трупе IV пука.

Мајор И. Штурм, који је овим пуком командовао, чим је овај вис пао, одмах је известио о томе свога дивиз. команданта и тражио помоћ. У неко доба ноћи пошаље му се XIV пук, из опште резерве. Пук овај још није био ваљда ни на пола пута дошао, а нов рапорт од истога команданта јави, да је поменути вис опет освојен од наших трупа(?) Међу тим, како се после причало, овај последњи рапорд није био истинит; јер су Бугари сутра дан осванули на Црноме врху. Као што се види, цељ овога последњег рапорта била је, да се доцније измишљеним добрим гласом, покрије у ствари постојећи зао глас. Овако опет умеју браћа наша из „*Немачке војске*“!

к Пироту. Артилерија у дољи, на путу Пирот-Темска, *пошто није било за њу положаја(!)*

На средини, — непосредно иза Пирота Дунав. дивизија. Она је држала Сарлик и све око овога.

На десноме крилу — Дринска дивизија, на положајима од прошлог дана, прилично утврђена, јер је прошлога дана на утврђивању озбиљно радила.

Како је IV пук, са својим слабим одељењима према Пасјачи пр. ноћи у борби био слаб да се Бугарима решително одупре(?) то је овоме, као што рекосмо напред, био зором упућен у помоћ још и XIV пук Морав. дивизије.

На положају Дринске дивизије тако остала су свега 2 пука: V и VI.

Резервној дивизији (Моравској) остао је био тога јутра на расположају само I пук, пошто је II-ги оступио на Трн и Дешчани кладенац. Но и тај пук који је те ноћи заноћио на 1 километар западно од Бари Чифлика, неостане читав, него мораде одвојити своја два батаљона и послати их к средишту, као специјалну резерву. Тога ради батаљони ови маршовали су од Бари Чифлика на пут Бело-паланачки док нису на своје место дошли, а командант Морав. дивизије, оставши тако још само са једним батаљоном преда управу над овим његовоме команданту а сам са штабом прикључи се штабу Нишав. војске.

I коњички пук пружио је се био лево од Бари-Чифлика. Дунавски и Шумадијски арт. пукови на положајима синоћним и на Белави, између Гнилана и Сарлика.

Значајно је да се у штабу нишавске војске још пр. ноћи положај *„сједињених дивизија“* наших сматрао као критичан, тако, да се у борби, ако би је сутра дан било, није на успех никако рачунало.

Како су Бугари већ били узели иницијативу и предузели офанзиву, то је наравно нашим трупама остало само да се бране. И, како је дотадање непре-

стано повлачење готово у основу убило сваку помисао за одсудан одпор, то се овај пут мислило код њих само о обрани потребној зарад правилнога повлачења.

Но да би се знало како и на коју страну треба оступати, то су унапред одређени правци зато. Командантима дивизија унапред је казано, на случај неуспешне борбе овога дана, куда се треба повлачити. [1]

По овоме Шумадијска дивизија имала је да одступи Темској, Дунавска Белавом к Тијаловцу; Дринска ако немогне Блату и Понору, онда на Лужницу и Љубераждy.

Моравска, као резерва, насипом Б. Паланци.

Бугари видећи да су у Пироту веома несигурни реше се да се проширe и с тога први рано нападну на Сарлик. У исто доба буде нападнута Шумадијска дивизија од стране источне. Незна се како, тек Бугари у први мах Сарлик освоје. Сем IX пука у то доба уђу у борбу и батаљони VII пука. То наравно, изазове јачу и обилнију ватру тако, да се на овој страни, најпосле, отвори права битка на живот и смрт. У то доба артилерија је дејствовала надмоћном снагом, помажући бореће се своје трупе.

Борба је почела у 7 часова пре подне на Сарлику, а после тога отпочела је ватра и на Пасјачи, крајњем десном крилу наших трупа. У исто време поједини топовски метци са Софијскога пута почели су падати чак под Сарлик. То су били бугарски топовски метци, којима су хтели Бугари да ватру наших топова пребаце на Бугарске топове, а напротив одврате од њихове пешадије, у чему, разуме се, нису успели.

[1] Последице овога корака, који тактика забрањује показале су се, као што ћемо даље видети, прво код трупа Шумадијске дивизије — на левоме крилу, — које су без озбиљне борбе, овога дана, делимице биле одјуриле у повлачењу своме чак на Бабину главу!...

Тек по који метак топовски опаљен је био са положаја Дринске дивизије на пут Софијски, противу поменутих батерија бугарских. Доцније кад су бугарске трупе почеле придолазити јаче тим путем, онда су Дринске батерије успешно дејствовале противу ових. Борба је дотле била на целоме фронту, само негде виша негде мање; грувало се готово на све стране; али од свију ових почесних бораба она на Сарлику била је најјача и најжешћа.

После 8 часова борба Сарличка пређе поступно у праву битку која се обрете сад у корист нашу. Бугари изгубе Сарлик и буду уједаред бачени на варош, која и по други пут постане поприште жестоке и крваве борбе. Топовска ватра је била на врху своје моћи.

Пошто су два предпоменута пука била већ дуго у ватри, наступи сад и XV пук и 2 батаљона I-ог пука (Моравске дивизије). Први сађе у варош и стане јурити за бежећим Бугарима. Око 9½ часова цела северна пола вароши беше већ у нашим рукама. Непрекидно и громко „ура“ проламало је ваздух на све стране. Бугари и наши измешали су се; одпочела се борба кундачки, која је трајала све док Бугари варош нису сасвим очистили. Једно одељење коњице које је тада ушло у варош да провиди праву ситуацију, гонило је бежеће Бугаре. Око 10½ часова ватра је почела да се таложи, док најпосле није сасвим престала.

Бугари су у то доба били сасвим одбијени од ограде вароши и Пирот је опет био наш!...

Али док је овако сјајно борба текла на средини нашег положаја, срећа нам је окренула леђа на другим точкама овога дугачкога бојишта. Пошав од Тетоша, овога јутра, Бугари се најпре дохвате крпних страна пл. Басаре и усред највеће ломљаве око Пирота, они у наступању ударе на трупе Шумадијске дивизије.

X пук који је се држао на странама више Бериловице, није био у исто време ухватио (посео) и теме висова од себе, у лево а нарочито црни врх, него се држао само падова на и то само овлаш [1]). По ономе што се о распореду' овога пука зна, изгледало је да се на овој страни више мислило на одступање, него на упорну борбу, а да је то у ствари било тако, види се најбоље по томе, што је цео пук, одмах чим су се Бугари од ове стране појавили, напустио своје положаје пред Бериловицом и повукао се преко Доброг дола на Нишор [2]).

Пошто се овај пук без икакве потребе и нужде повукао са предњих положаја, Бугари су, наравно, продужили своја нападна кретања к' положајима XI и XII-о пука, западно од Градишнице, и ове напали.

Око 2 сата по подне ватра на тој страни видела је се само на линији где је XI пук стојао. Даље лево к' Нишору у то доба готово није било никакве борбе, сем пуцкарања по висовима северно од Нишара и Ореовице што значи да су се трупе X-и и XII-ог пука у то време већ биле повукле у позадину.

XI-ти пук, за кога рекосмо, да се борио овога дана на обронку међу Нишавом и Градашницом, под ноћ се повукао такође к' Сопоту, а после Црноклишту [3]).

---

[1]) Биће да је батаљон капетана Машина имао у задатку да поседне овај вис, јер је то било његово лево крило. Зашто пак он то није учинио, него га оставио бугарима, и данас нам је нејасно.

[2]) Пук овај, по причању неких официра, остао је на Нишору до мрака, одакле је после, по *изричној а смелој заповести*. морао да служи као заштита осталим трупама Шумад. дивизије при повлачењу даљем к' Темској и *Бабиној глави*; а одатле, ваљда и даље Књажевцу, јер је така заповест била истога вечера издата:

Команданта пак дивизије, командант X пука овога дана само је једаред видео на некоме положају иза Нишора, и више никако!...

[3]) Прича се и данас да су неке трупе ове дивизије (X-ог и XII-ог пука) биле 15-ог и 16-ог Новембра у одступању допрле чак на Бабину главу, и да су се од туда вратиле тек 17-ог Новембра, што је у осталом врло могуће. —

Кад су овако Бугари отерали без по муке читаву Шумадијску дивизију, са шаком својих људи. — дивизију, чија артилерија тада није могла за се да нађе нигде положаја, него је морала да остане за сво време овога дана пасивна, — онда су они у исто време постали и господари северног дела Пирота. Штету пак коју су претрпели раније на средишту, они су овим дупло надокнадили, тако, да им је сад било само стало до нашега деснога крила, па кад и њега савладају, онда је и Пирот био по себи њихов.

И дојста, тако је и било.

Пошто су напуштањем Пирота, и успехом на своме десноме крилу били прилично исправили свој раније клинасто-испупчени нападни фронт, они надру на наше десно крило, од чести својом левокрилном колоном, а од чести новим масама, у фронт исте дивизије.

Последица ове навале била је прво, што су се око 10 часова пре подне оба пука пешадијска (XIV и IV), која су раније била на крајњем десно крилу Дринске дивизије, почела повлачити на Бари-чивлик и Расницу[1]). Напад Бугара на фронт Дринске дивизије, који је око подне почет са неколико батаљона, такође успе тако, да је око 3 часа по подне цела Дринска дивизија била у повлачењу. Сама пак борба на фроту текла је у главноме овако:

Пошто је на Софијском путу развијена бугарска артилерија почела снажно дејствовати против трупа Дринске дивизије, почеле су се кретати одмах

---

[1]) Биће да је се и овде, као и на левоме крилу код Шумадинаца, *пре мислило на повлачење но на озбиљну борбу;* јер иначе неби се могло објаснити зашто 6 наших батаљона да се повлаче испред четири бугарска. Околност пак што је се за време борбе ове мајор Штурм, као командант пука, налазио на једноме камењару 2000 корака иза бојице, са цигаром у руци, и са још некима тада посматрао са највећом индиферентношћу борбу напред, — још јаче нас убеђује да у овоме негрешимо.

и масе пешадије њихове. У први мах избачено је било од њихове стране само два батаљона, а затим одмах још четири. Наступање је било праћено са онаком истом дреком, каква је била пр. ноћи, кад су ушли у варош. Они први батаљони имали су пред собом један танак стрељачки низ док су позадњи истурали били далеко гушћи и јачи. Даље, у позадини, стојало је још 4—6 батаљона као општа резерва са једним пуком коњице.

Но како су прва два батаљона била слаба, то су у првоме своме наступању била одмах и заустављена од ватре наше пешадије, нарочито кад су дошла на 8—1000 корака. Усљед тога позадњи су батаљони морали јаче наглити напред и то све јаче што су наши плотуни били сложнији.

Бугарска артилерија, са свију страна, а поглавито од ове непрестано је грувала, гукући поглавито пешадију Дринске дивизије, која је се упорно на положајима својим држала. Напослетку, престигну и позадња четири батаљона и развију се десно од предњих у облику степена.

Међу тим на положају Дринске дивизије, као што се зна није било више од 2 пука (V и VI) — свега 6 батаљона. Бојнице на обема странама појачане су потпорама и резервама. Било је већ око 2 и по часа по подне кад се осетило бугарско одсудно надирање уз дивљи урлик њихов. Битка је у то доба била доспела на свој врхунац.

Успеси Бугара на фронту окураже и оне на левоме крилу те и ови почну јаче надирати, претећи позадини главног положаја.

Напослетку, придошавши батаљони Бугара нагрну на лево крило положаја, и како исто ни чим није било заклоњено то, разуме се, оно прво и попусти. Са њим попусте и други делови бојнице. Око 3 часа по подне, као што рекосмо, била је већ незрпљена и сва резерва на страни нашој, те то буде

повод повлачењу целе Дринске дивизије к' Бари-Чивлику и Расници. *Повлачење је ово извршено у највећем реду, те због тога* Бугари нису смели да гоне, него су се зауставили на заузети положај. Под ноћ крену се ови и даље те заузму Бари-чивлик и Расницу, као места која нису нашим трупама била поседнута.

По мери како су Бугари на овој страни напредовали, наступале су им и резерве. Коњички пук већ је био далеко изашао у равањ испред Бари-чивлика као и њихова артиљерија. Време је било тихо и ведро тако, да је се све ово лепо прегледати могло. Сем артилерије, која је отуда непрестано дејствовала, у правцу на белопаланачки пут, коњица није ништа предузимала, него је за сво време остала на једноме месту у смакнут пуков. колони.

Коњица наша, на против у то доба стајала је испод пута б. паланачкога такође у равници, у водним ескадронским колонама. На тај начин две противничке коњице само су се гледале на 3. к. метара далеко, непредузимајући ништа једна против друге. У осталом и само земљиште као блатно и подводно, није ишло јуришу на руку.

Но како било да било, битка пред Бари-чивликом и борба на крајњем десном крилу нашег положаја решиле су судбину Пирота. Јер око 3 часа по подне пуковник Хорстиг, као командант Дунав. дивизије, имајући раније *налог да своју радњу саображава ономе што се буде* збивало на десноме крилу, кад види да се Дринска дивизија повлачи и сам нареди напуштање Пирота, и повлачење, како XV-а пука, који је Пирот држао, тако и свију осталих дуж Белаве. На тај начин, око 3 $^3|_4$ часа Пирот је био од наших трупа очишћен на очима бугара, који су за тим одмах поселн. Услед овога општег повлачења трупа Дунав. дивизије, дуж Белаве и путем белопаланачким, које је непрестано праћено ватром бу-

гарске артилерије. — бугари пред ноћ заузму сем Пирота још и Сарлик па и село Гнилан.

Тако је у ово доба стојало лево наше крило.

Ето тако је била тучена ова значајна битка 15. Нов. пред Пиротом, после које је Пирот коначно изгубљен !...

Непрестаним маршевима дотле сатрвена, а повлачењем морално потрешена војска наша, као што се види, тукла је једно за другим две битке, у којима је храброшћу својом противника свога до удивлења довела, и *после свега тога, она се ипак очајно бори на вратима самога Пирота, где најпре га губи, затим га поново крвљу отимље и после свега опет без боја напушта !...*

Недоказује ли ово јасно колико је ипак било у наше војске пожртвовања; зар ови бојеви око Пирота нису примери челичнога држања наших трупа у часовима највећег искушења, где су оне као и свуда раније најсјајније показале, свој херојски карактер и своје јунаштво?! Што је ипак Пирот подлегао и пао у руке Бугара, није крива војска; криво је нешто друго, — о чему ћемо нарочито говорити доцније ....

Но што је најнеобичније и најчудније Пирот је пао; жртве у овом рату биле су неизмерне; *али зато опет за ниједну од борећих се страна неможе се рећи да је победила или изгубила. Обе стране остале су још снажне и способне да издрже читав низ нових борба пре, него од њих једна буде сасвим поништена или побеђена, И, као год што се за наше трупе неможе рећи да су победиле овде, исто тако безсмислица би била тврдити да су Бугари са овом битком постали победиоци.* Само правилан свршетак војне у опште, пошто једна војска буде за даљу војну онеспособљена, само тада могла би бити реч о победи или поразу, иначе без тога нити има победе нити има пораза.

Јер, напослетку, кад се узме да су наше трупе још биле нерастројне, а међу тим постављене на по-

ложаје тако рећи несавладљиве, све са јачег даље на јачи — онда се незна, нити може знати унапред која би од зараћених страна победила а која, напротив, у овоме мистериозноме рату изгубила, у другоме периоду војне, да је само рат продужен или боље да га није интервенција сила (16-ог Новембра), прекратила.

Ми овако држимо, и мислимо да ће се са нама у овоме сложити сваки онај који војнички мисли и војнички говори. Ко пак то није у стању, за нас суд тога и невреди. У осталом историја овде нек буде најбољи судија.

Прекид непријатељства — 16-ог Новембра на обе стране прекинута су непријатељства настојавањем Аустро-угарскога посланика грофа Кевен хилера, онога истога, за кога смо напред рекли, да је за време концентрације у Нишу као сенка пратио наше трупе, и хвалио их.

Усљед тога, овога дана у 8 часова пре подне гроф је примио на линији наших преСтража писмо кнеза Бугарског, којим му јавља да може доћи у Пирот, после чега је одмах и отишао, у пратњи једног официра и неколико коњаника Бугарских.

После подне око 3 часа, посланик је већ био у логору нашем са одлуком у руци, по којој се непријатељства обустављају на неодређено време. У логору је нашем био тада и сам Краљ. Та одлука се саопшти одмах и својој војсци са обе стране. Доцније, овај прекид непријатељства на брзо је био претворен у примирје, средством међународне војне комисије са роком од 10 Децембра 1885 до 18 Фебруара 1886.

Тимочка војска, која је као што се зна оперисала према Видину до 16 Новембра, била је прешла границу, узела Кулу (Адлију) и од Бугара очистила

све земљиште до Видина. За то време покушавала је она и операције према Белоградчику, у намери да ово место освоји, али јој то за руком није испало.

Тако исто и сви покушаји, да се Видин освоји остали су без успеха. Из овог разлога како прекид непријатељства тако и примирје затекло је ову војску под самим зидовима града Видина.

Последњег дана, кад је требало да истече рок примирју, закључен буде мир у Букурешту, по коме обе стране остају једна спрам друге онако како су биле пре мобилисања војске.

Услед овога, оно што су Бугари били од нашега земљишта заузели, напустили су, у размену за оно, што смо ми пред Видином и око овога били освојили.

VI.

Поглед на овај рат уопште и операције Шумад. дивизије на по се.

Пошто смо овако у главним цртама обележили догађаје, који су се поступно развијали за време мобилизације, концентрације и рата, на страни нашој, треба да се обрнемо сад ресултатима свега онога што је претходило, те да видимо: да ли је се овај рат морао овако окончати, или је било начина и пута да се цела ствар, при свем оном што се раније збивало, ипак успешно изведе.

По ономе што је напред изложено, више је него јасно, да су на овакав исход војне могла одсудно утицати само два елемента. Један од тих елемената јесте *пут* којим је војска српска дошла до рата, а други је *систем непосредне управе* трупама за време од како је рат почет па све док није свршен.

Јер све погрешке, све оно што је хрђаво утицало на овакав или онакав исход овога рата, као што је познато, догађало је се у два различна времена — пре огласа рата, и после овога, до свршетка операција. У првоме времену оличена је био рад и улога владе па на даље, а у другоме оних што су с трупама у рату непосредно управљали.[1])

Из овога разлога ми ћемо овде посматрати прво важност једнога, а после другога. После тога тек

[1]) Под речју *непосредно* ми разумемо команданте труп од дивизијара па на ниже.

доћи ће главна ствар или питање које смо напред иставили, а то је да ли је рат наш са Бугарском морао овако да се оконча, или је то могло бити противно, што ће после бити чист ресултат овога посматрања.

Сваки зна да је Пловдивски преврат дошао сасвим изненада. Но још ненадније од тога дошла је мобилизација војске наше, јер се томе пре тога нико у земљи надао није. Ко познаје све основе, све обзире, који морају бити од уплива на решење такога једнога питања, као што је мобилизација једне војске уопште, — тај је се доиста морао дупло више чудити такоме једном одважноме кораку ондашње владе, нарочито, кад се узме у рачун да не само што за мобилизацију израније није било ништа спремно него што и сама војска, налазећи се у извођењу своје организације и преоружања — није била за то готова.

У свима дакле уређеним војскама европским, односно државама, постоји сталан обичај да се у политици државе мора водити рачуна о оружаној снази свакој на посе, јер само тако политика дотичног народа може успевати. Плашња и застрашавање у политици без бајонетскога ауторитета, није никад ниједну државу довело до славе и великих ресултата. Из овога разлога, што политика земље тражи свога наслона на оружје, бивало је свагда и биће: да политика сваке државе са њеном снагом тражи да остане у тесној, сразмерној и непрекидној вези, пошто је искуством доказано да голе речи код оне прве не вреде ништа.

Но влада бивша као да није водила о овоме довољно рачуна. Тако нам се бар по свему ономе што је претходило чини. Јер да је тога у ствари било, да је се она у своје време обазирала озбиљно на оно, колико може и колико не може; онда нас за цело небн изненадила решењем својим *за ноћ* о мобилисању војске. Пре свега ту би морала да

претходи једна подужа процедура; морало би бити више, и озбиљнијег саветовања о тако важноме једноме питању, уз саучешће и стручних других војника, сем в. министра, па тек да се до подобнога решења дође. Али, како тога није било, како сем владе по свој прилици нико други није био више питан за савет о намерноме кораку, — то се јасно види да је влада сама питање о мобилисању решила, и то пре него што је о њему предходно довољно промислила.

Ми не знамо, шта је могло тадању владу руководити на тако један одлучан корак, да у једаред као из небуха бане са мобилисањем војске, нити смо напослетку вољни да о томе разбирамо; али оно што знамо и што према томе можемо овде слободно рећи јесте то: *да баш у тој наглости и довољној непромишљености њеној лежи капитална погрешка њена, — она погрешка, која је* била један од најглавнијих повода да се до *„Сливнице“* дође... Ми верујемо чак толико, да влада наша онда није онако у тајности ову ствар свршила, него да је се у томе правилнога пута држала *безобзирно*, да би доцније и све другојачије испало. Другим речма, ако се неби баш могло без рата проћи, што је невероватно било, — онда би се овај заиста боље извео и часније свршио.

Али како, као што рекосмо, влада ондашња није тако расуђивала, него се у место тога латила пута *изненађења*, пута *заплашавања* без довољно стварнога основа, онда су се из такога њенога рада почели развијати и одговарајући догађаји са онако истим карактером, какав су тада носили на себи кораци саме владе.

Прва последица те наглости и довољне непромишљености било је: *немање довољно хране за мобилишућу се војску* на оперативној основи. Ниш је дотле био у обичним приликама и у њему било је само толико средстава за живот, колико је требало за онај број

X пук који је се држао на странама више Бериловице, није био у исто време ухватио (посео) и теме висова од себе, у лево а нарочито црни врх, него се држао само падова на и то само овлаш [1]). По ономе што се о распореду' овога пука зна, изгледало је да се на овој страни више мислило на одступање, него на упорну борбу, а да је то у ствари било тако, види се најбоље по томе, што је цео пук, одмах чим су се Бугари од ове стране појавили, напустио своје положаје пред Бериловицом и повукао се преко Доброг дола на Нишор [2]).

Пошто се овај пук без икакве потребе и нужде повукао са предњих положаја, Бугари су, наравно, продужили своја нападна кретања к' положајима XI и XII-о пука, западно од Градишнице, и ове напали.

Око 2 сата по подне ватра на тој страни видела је се само на линији где је XI пук стојао. Даље лево к' Нишору у то доба готово није било никакве борбе, сем пуцкарања по висовима северно од Нишара и Ореовице што значи да су се трупе X-и и XII-ог пука у то време већ биле повукле у позадину.

XI-ти пук, за кога рекосмо, да се борио овога дана на обронку међу Нишавом и Градашницом, под ноћ се повукао такође к' Сопоту, а после Црноклишту [3]).

---

[1]) Биће да је батаљон капетана Машина имао у задатку да поседне овај вис, јер је то било његово лево крило. Зашто пак он то није учинио, него га оставио бугарима, и данас нам је нејасно.

[2]) Пук овај, по причању неких официра, остао је на Нишору до мрака, одакле је после, по *изричној писменој заповести.* морао да служи као заштита осталим трупама Шумад. дивизије при повлачењу даљем к' Темској и *Бабиној глави*; а одатле, ваљда и даље Књажевцу, јер је така заповест била истога вечера издата:

Команданта пак дивизије, командант X пука овога дана само је једаред видео на некоме положају иза Нишора, и више никако!...

[3]) Прича се и данас да су неке трупе ове дивизије (X-ог и XII-ог пука) биле 15-ог и 16-ог Новембра у одступању допрле чак на Бабину главу, и да су се од туда вратиле тек 17-ог Новембра, што је у осталом врло могуће. —

Кад су овако Бугари отерали без по муке читаву Шумадијску дивизију, са шаком својих људи, — дивизију, чија артилерија тада није могла за се да нађе нигде положаја, него је морала да остане за сво време овога дана пасивна, — онда су они у исто време постали и господари северног дела Пирота. Штету пак коју су претрпели раније на средишту, они су овим дупло надокнадили, тако, да им је сад било само стало до нашега деснога крила, па кад и њега савладају, онда је и Пирот био по себи њихов.

И доиста, тако је и било.

Пошто су напуштањем Пирота, и успехом на своме десноме крилу били прилично исправили свој раније клинасто-испупчени нападни фронт, они падру на наше десно крило, од части својом левокрилном колоном, а од части новим масама, у фронт пете дивизије.

Последица ове навале била је прво, што су се око 10 часова пре подне оба пука пешадијска (XIV и IV), која су раније била на крајњем десно крилу Дринске дивизије, почела повлачити на Бари-чивлик и Расницу[1]). Напад Бугара на фронт Дринске дивизије, који је око подне почет са неколико батаљона, такође успе тако, да је око 3 часа по подне цела Дринска дивизија била у повлачењу. Сама пак борба на фроту текла је у главноме овако:

Пошто је на Софијском путу развијена бугарска артилерија почела снажно дејствовати против трупа Дринске дивизије, почеле су се кретати одмах

[1]) Биће да је се и овде, као и на левоме крилу код Шумадинаца, *пре мислило на повлачење но на озбиљну борбу*; јер иначе неби се могло објаснити зашто 6 наших батаљона да се повлаче испред четири бугарска. Околност пак што је се за време борбе ове мајор Штурм, као командант пука, налазио на једноме камењару 2000 корака иза бојице, са цигаром у руци, и са још некима тада посматрао са највећом индиферентношћу борбу напред, — још јаче нас убеђује да у овоме негрешимо.

и масе пешадије њихове. У први мах избачено је било од њихове стране само два батаљона, а затим одмах још четири. Наступање је било праћено са онаком истом дреком, каква је била пр. ноћи, кад су ушли у варош. Они први батаљони имали су пред собом један танак стрељачки низ, док су позадњи истурили били далеко гушћи и јачи. Даље, у позадини, стојало је још 4—6 батаљона као општа резерва са једним пуком коњице.

Но како су прва два батаљона била слаба, то су у првоме своме наступању била одмах и заустављена од ватре наше пешадије, нарочито кад су дошла на 8—1000 корака. Услед тога позадњи су батаљони морали јаче наглити напред и то све јаче што су наши плотуни били сложнији.

Бугарска артилерија, са свију страна, а поглавито од ове непрестано је грувала, тукући поглавито пешадију Дринске дивизије, која је се упорно на положајима својим држала. Напослетку, пристигну и позадња четири батаљона и развију се десно од предњих у облику степена.

Међу тим на положају Дринске дивизије, као што се зна није било више од 2 пука (V и VI) — свега 6 батаљона. Бојнице на обема странама појачане су потпорама и резервама. Било је већ око 2 и по часа по подне кад се осетило бугарско одсудно надирање уз дивљи урлик њихов. Битка је у то доба била досела на свој врхунац.

Успеси Бугара на фронту окураже и оне на левоме крилу те и ови почну јаче надирати, претећи позадини главног положаја.

Напослетку, придошавши батаљони Бугара нагрну на лево крило положаја, и како исто ни чим није било заклоњено то, разуме се, оно прво и попусти. Са њим попусте и други делови бојнице. Око 3 часа по подне, као што рекосмо, била је већ исцрпљена и сва резерва на страни нашој, те то буде

повод повлачењу целе Дринске дивизије к' Бари-Чивлику и Расници. *Повлачење је ово извршено у највећем реду, те због тога* Бугари нису смели да гоне, него су се зауставили на заузети положај. Под ноћ крену се ови и даље те заузму Бари-чивлик и Расницу, као места која нису нашим трупама била поседнута.

По мери како су Бугари на овој страни напредовали, наступале су им и резерве. Коњички пук већ је био далеко изашао у равањ испред Бари-чивлика као и њихова артиљерија. Време је било тихо и ведро тако, да је се све ово лепо прегледати могло. Сем артилерије, која је отуда непрестано дејствовала, у правцу на белопаланачки пут, коњица није ништа предузимала, него је за сво време остала на једноме месту у смакнут пуков. колони.

Коњица наша, на против у то доба стајала је испод пута б. паланачкога такође у равници, у водним ескадронским колонама. На тај начин две противничке коњице само су се гледале на 3. к. метара далеко, непредузимајући ништа једна против друге. У осталом и само земљиште као блатно и подводно, није ишло јуришу на руку.

Но како било да било, битка пред Бари-чивликом и борба на крајњем десном крилу нашег положаја решиле су судбину Пирота. Јер око 3 часа по подне пуковник Хорстиг, као командант Дунав. дивизије, имајући раније *налог да своју радњу саображава ономе што се буде* збивало на десноме крилу, кад види да се Дринска дивизија повлачи и сам нареди напуштање Пирота, и повлачење, како XV-а пука, који је Пирот држао [illegible] и свију осталих дуж Белаве. На тај начин [illegible] 3/4 часа Пирот је био од наших трупа о[illegible] —има бугара, који су за тим о[illegible] општег повлачења тр[illegible] е и путем белопалан[illegible] ватром бу-

гарске артилерије, — бугари пред ноћ заузму сем Пирота још и Сарлик па и село Гнилан.

Тако је у ово доба стојало лево наше крило.

Ето тако је била тучена ова значајна битка 15. Нов. пред Пиротом, после које је Пирот коначно изгубљен!...

Непрестаним маршевима дотле сатрвена, а повлачењем морално потрешена војска наша, као што се види, тукла је једно за другим две битке, у којима је храброшћу својом противника свога до удивљења довела, и *после свега тога, она се ипак очајно бори на вратима самога Пирота, где најпре га губи, затим га поново крвљу отимље и после свега опет без боја напушта!...*

Недоказује ли ово јасно колико је ипак било у наше војске пожртвовања; зар ови бојеви око Пирота нису примери челичнога држања наших трупа у часовима највећег искушења, где су оне као и свуда раније најсјајније показале, свој херојски карактер и своје јунаштво?! Што је ипак Пирот подлегао и пао у руке Бугара, није крива војска; криво је нешто друго, — о чему ћемо нарочито говорити доцније....

Но што је најнеобичније и најчудније Пирот је пао; жртве у овом рату биле су неизмерне; *али зато опет за ниједну од борећих се страна неможе се рећи да је победила или изгубила. Обе стране остале су још снажне и способне да издрже читав низ нових бораба пре, него од њих једна буде сасвим поништена или побеђена, И, као год што се за наше трупе неможе рећи да су победиле овде, исто тако бесмислица би била тврдити да су Бугари са овом битком постали победиоци.* Само правилан свршетак војне у опште, пошто једна војска буде за даљу војну онеспособљена, само тада могла би бити реч о победи или поразу, иначе без тога нити има победе нити има пораза.

Јер, напослетку, кад се узме да су наше трупе још биле нерастројне, а међу тим постављене на по-

докаже тако рећи незадовољне, све и ако би даље на-
јачи — онда се не зна, нити може знати унапред, која
би од зараћених страна победила а која, напротив, у
овоме интересноме часу изгубила, у другоме не-
ред у војне, да је само рат продужен или боље да
га није интервенција сила 16-ог Новембра, пре-
кратила.

Ми овако држимо, и желимо да ће се са нама у овоме сложити сваки онај који војнички мисли и војнички говори. Ко пак то није у стању, за нас су то и неврели. У осталом историја овде нек буде најбоља судија.

Прекид непријатељства. 16-ог Новембра на обе стране прекинута су непријатељства настојавањем Аустро-угарскога посланика грофа Кевенхилера, онога истога, за кога смо напред рекли, да је за време концентрације у Нишу као сенка пратио наше трупе, и хвалио их.

Услед тога, овога дана у 8 часова пре подне гроф је примио на линији наших пресграда писмо кнеза Бугарског, којим му јавља да може доћи у Пирот, после чега је одмах и отишао, у пратњи једног официра и неколико коњаника Бугарских.

После подне око 3 часа, посланик је већ био у логору нашем са одлуком у руци, по којој се непријатељства обустављају на неодређено време. У логору је нашем био тада и сам Краљ. Та одлука се саопшти одмах и свој војсци са обе стране. Доцније, овај прекид непријатељства на брзо је био претворен у примирје, средством међународне војне комисије са роком од 10 Децембра 1885 до 18 Фебруара 1886.

Тимочка војска, која је као што се зна оперисала према Видину до 16 Новембра, била је прешла границу, узела Кулу (Адлију) и од Бугара опсела

све земљиште до Видина. За то време покушавала је она и операције према Белограчику, у намери да ово место освоји, али јој то за руком није испало.

Тако исто и сви покушаји, да се Видин освоји остали су без успеха. Из овог разлога како прекид непријатељства тако и примирје затекло је ову војску под самим зидовима града Видина.

Последњег дана, кад је требало да истече рок примирју, закључен буде мир у Букурешту, по коме обе стране остају једна спрам друге онако како су биле пре мобилисања војске.

Услед овога, оно што су бугари били од нашега земљишта заузели, напустили су, у размену за за оно, што смо ми пред Видином и око овога били освојили.

VI

Поглед на овај рат уопште и операције Шумад. дивизије на по се.

Пошто смо овако у главним цртама обележили догађаје, који су се поступно развијали за време мобилизације, концентрације и рата, на страни нашој, треба да се обрнемо сад ресултатима свега онога што је претходило, те да видимо: да ли је се овај рат морао овако окончати, или је било начина и пута да се цела ствар, при свем оном што се раније збивало, ипак успешно изведе.

По ономе што је напред изложено, више је него јасно, да су на овакав исход војне могла одсудно утицати само два елемента. Један од тих елемената јесте *пут* којим је војска српска дошла до рата, а други је *систем непосредне управе* трупама за време од како је рат почет па све док није свршен.

Јер све погрешке, све оно што је хрђаво утицало на овакав или онакав исход овога рата, као што је познато, догађало је се у два различна времена — пре огласа рата, и после овога, до свршетка операција. У првоме времену оличена је био рад и улога владе па на даље, а у другоме оних што су с трупама у рату непосредно управљали.[1])

Из овога разлога ми ћемо овде посматрати прво важност једнога, а после другога. После тога ?

---

[1]) Под речју *непосредно* ми разумемо команданте вивизијара па на ниже.

доћи ће главна ствар или питање које смо напред иставили, а то је да ли је рат наш са Бугарском морао овако да се оконча, или је то могло бити противно, што ће после бити чист ресултат овога посматрања.

Сваки зна да је Пловдивски преврат дошао сасвим изненада. Но још ненадније од тога дошла је мобилизација војске наше, јер се томе пре тога нико у земљи надао није. Ко познаје све основе, све обзире, који морају бити од уплива на решење такога једнога питања, као што је мобилизација једне војске уопште, — тај је се доста морао дупло више чудити такоме једном одважноме кораку ондашње владе, нарочито, кад се узме у рачун да не само што за мобилизацију изранције није било ништа спремно него што и сама војска, налазећи се у извођењу своје организације и преоружања — нијебила за то готова.

У свима дакле уређеним војскама европским, односно државама, постоји сталан обичај да се у политици државе мора водити рачуна о оружаној снази свакој на посе, јер само тако политика дотичног народа може успевати. Плашња и застрашавање у политици без бајонетскога ауторитета, није никад ниједну државу довело до славе и великих ресултата. Из овога разлога, што политика земље тражи свога наслона на оружје, бивало је свагда и биће: да политика сваке државе са њеном снагом тражи да остане у тесној, сразмерној и непрекидној вези, пошто је искуством доказано да голе речи код оне прве не вреде ништа.

Но влада бивша као да није водила о овоме довољно рачуна. Тако нам се бар по свему ономе што је претходило чини. Јер да је тога у ствари било, да је се она у своје време обазирала озбиљно на оно, колико може и колико не може; онда нас за цело небн изненадила решењем својим *за ноћ* о мобилисању војске. Пре свега ту би морала да

претходи једна подужа процедура; морало би бити више, и озбиљнијег саветовања о тако важноме једноме питању, уз саучешће и стручних других војника, сем в. министра, па тек да се до подобнога решења дође. Али, како тога није било, како сем владе по свој прилици нико други није био више питан за савет о намерноме кораку, — то се јасно види да је влада сама питање о мобилисању решила, и то пре него што је о њему предходно довољно промислила.

Ми не знамо, шта је могло тадању владу руководити на тако један одлучан корак, да у једаред као из небуха бане са мобилисањем војске, нити смо напослетку вољни да о томе разбирамо; али оно што знамо и што према томе можемо овде слободно рећи јесте то: *да баш у тој наглости и довољној непромишљености њеној лежи капитална погрешка њена, — она погрешка, која је* била један од најглавнијих повода да се до *„Сливнице“* дође... Ми верујемо чак толико, да влада наша онда није онако у тајности ову ствар свршила, него да је се у томе правилнога пута држала *безобзирно*, да би доцније и све другојачије испало. Другим речма, ако се неби баш могло без рата проћи, што је невероватно било, — онда би се овај заиста боље извео и часније свршио.

Али како, као што рекосмо, влада ондашња није тако расуђивала, него се у место тога латила пута *изненађења*, пута *заплашавања* без довољно стварнога основа, онда су се из такога њенога рада почели развијати и одговарајући догађаји са онако истим карактером, какав су тада носили на себи кораци саме владе.

Прва последица те наглости и довољне непромишљености било је: *немање довољно хране за мобилишућу се војску* на оперативној основи. Ниш је дотле био у обичним приликама и у њему било је само толико средстава за живот, колико је требало за онај број

трупа што је се тамо редовно налазио. Неки сувишак, кога је било због тога што је храна спремљена била за трупе тамошњег организма на дуже време (обично за годину) истина је постојао; али он није био толики да сву војску која се имала у Нишу концентрисати на дуже време зидовољи.[1]) Из овога разлога, пошто хране у Нишу за све концентришуће се трупе није довољно било, у почетку морало је се приступити одмах дислоцирању придолазећих, на брзу руку мобилисаних и још довољно са свима потребама (нарочито возовима) неснабдевених трупа по околини Ниша, даље Лесковцу Власотинцима и Белој Паланци.

Шумадијска дивизија н. пр. 30-ог Септембра била је из истога разлога упућена у Пирот, где је остала све до тренућа објаве рата.

Пошто нам је цељ овде да читаоца упознамо са начином изрене трупа уопште како за време концентрације, тако и рата, то ћемо у главном испричати како је израна код ове последње дивизије текла; јер је то довољно па да се добије приближан појам о томе како је у том погледу ишло код других дивазија, на другој страни.

Кад је дивизија ова у Пирот дошла, тамо никакве хране за се није нашла. Магацина хране са потребном станичном администрацијом, није још било. Тако је прошло неколико дана. Стари лиферанти још су функционисали и због грднога нагомилавања трупа почели у такој мери спекулисати, да су чак у храни поред зрна и земљу са прашином и разним другим примесцима давати. Међу тим, док се на име хране трупама ђубре издавало, у то време водио је се спор на зизничноме путу: ко да се о снабдевању Пирота

[1]) По извешћу које је поднело економско оделење в. министарства, министру војном 1886 године, о раду свога оделења за време рата са Бугарима, једва је било ране у Нишу за 5 дана, у тренућу кад је концентрисање војске варећено било.

храном стара, — глав. командант или обласна див. команда у Књажевцу? Напослетку, и то питање беше решено; дође комесар главне интендантуре, дође и управа магацина, образоваше се и магацини али довољно хране у овима опет небијаше. У околини се храна није могла набавити, јер је није било довољно а и превозних средстава оскудевало је. Усљед тога профијантске колоне Шумад. дивизије морале су у ешелонима, онако као за време операција, да се попуњавају храном чак из Ниша, привлачећи к себи пуне, а одпуштајући назад празне на попуну. И то непрестано кретање појединих степена возовских трајало је све док (око 15. Окт.) се није успело једва да се правилни магацини устроје.

Па и тада није се бог зна колико добило. Хране је час било довољно, час је нестајало, тако да о редовноме издавању исте још ни речи није могло бити.

Тако је у овоме погледу ишло све до 20 Октобра. У то доба дошле су овамо и дивизије: Дунавска и Дринска, усљед чега тек тада наступи прави хаос у снабдевању храном. Већи број трупа, већа потрошња хране, а међу тим са овом је се стално натезало. Напослетку искрсне опет некако питање о надлежности и ненадлежности, при чему Дунавска дивизија у сваком погледу добије првенство над осталима, тиме што је њен командант био назначен и за команданта меснога. У ово време хлеб је био тако хрђав, да му је обично кора била прегорела, док му је из средине вода пиштала!.

У оно пак доба, кад је рат оглашен, најбоље се види како су трупе са храном стојале, кад се каже да у проф. колони Шумад. дивизије тада није било више хране од четири дана, и то ва два дана у пексимиту, а за она друга два у хлебу печеноме. У истој колони било је нешто и брашна; али која вајда, кад се на путу није могло употребити.

Ето, тако је текла исхрана у Пироту до дана огласа рата код дивиз. шумадијске; а тако је, ако не још горе, било тада и код других дивизија.

Као што смо рекли, у колони проф. дивизије ове, у тренућу прелаза границе имало је хране за четири дана, а то ће рећи за 2, 3, 4 и 5 Новембар. За друге дане унапредак требало је дивизију снабдевати храном из позадине, са основе, путем степена проф. колоне, т. ј. пошиљањем празних кола појединих одељака (четвртине кола) на попуну, а примицањем пуних стројним трупним колима, ради раздавања трупама даље. На тај начин у позадини дивизије, на путу између ње и Пирота, имала би да буде отворна жива циркулација од све самих кола разних дивизија, — једних празних које иду са бојишта, других пуних са базиса.

То кретање возова профијантских, на сваки начин, морало је се вршити са највећом тачношћу и условљавало је при том добре и сигурне запреге. Јер без овога, као што ћемо мало даље видети, све је чисто идеалисање, и трупа би се само излагала узалуд ризику да се неуредно снабдева храном.

Од прилике овако нешто било је и овде. Земљиште брдно и врлетно у правцу којим је дивизија марширала, тражило је солиднију спрему односно запрега и возова, него што је била она са којом је се тада располагало. Јер спрема возовска, нарочито проф. колоне, биле у опште слабе, а запреге још и изнурене службом коју су дотле имале на путу непрекидноме из Пирота у Ниш и обратно. Ова околност, т. ј. лоше запреге и у опште никакав возни материјал, дакле, још првога дана поставио је у питање уредно снабдевање дивизије храном, баш и онда кад би у Пироту хране у изобиљу било. Једно, дакле, хрђава транспортна средства, а друго земљиште у опште, затим сумњиво попуњавање храном у Пироту, услед немања довољно хране у магацинима,

и најпосле нагло мењање правца оперативнога после прва два дана — све то учинило је да је дивизија прво неуредно примала храну из возова позадњих, а друго, да је ова после 5-ог нов. сасвим и усахнула, услед утрошене понесене хране, а друге нове непридошле. Ми рекосмо да је било неуреднога снабдевања храном и првих дана, код готове хране у возовима због наглога мењања правца у кретању целе дивизије (најпре Недељишту, а затим Поваларишу) и то у истини стоји; јер иначе неби се могло објаснити како X пук, који је 5-ог Новембра целога дана на маршу провео, уморан, јадан и мучан, под ведрим небом на снегу, у вече да преноћи без коре леба у торбама, и 6-ог ујутру да продужи ипак марш даље неприхваћен храном. Таких случајева, велимо, било је доста и код других јединица ове дивизије, поглавито после онога фаталнога марша 4-ог Недељишту и 5-ог к Чеканцу и Поваларишу.

Нешто неуредно снабдевање на самоме маршу из возова стројних, нешто пак сама околност што из познатих разлога, профијантски возови нису могли стизати не само на време него ни после 2—3 дана из Пирота, — то обоје учинило је да је див. интендантура морала прибегавати безуспешно разним средствима да само овој невољи доскочи, а то је покушавала, неби ли се мешењем хлеба и пецивом овога у становништва местног војска бар привремено изранити могла. Али и тај покушај, који је на доста невешт начин пробан, остао је напразно, јер је становништво са својим домовима било растркано, и тешко је било због тога ма шта у том погледу озбиљно учинити.

5-ог Новембра дакле трупе су млоге (Шумад. дивизије) из познатог разлога, морале гладовати зато што су по врлетним местима возови стројни позаостајали, а 6-ог с тога, што фактички хране није више било нигде, јер проф. колона није била способна но

свом саставу и спреми у овој прилици да своју задаћу у овом погледу испуни. Међу тим војска штрапацима дотле изнурена, испрозебла од зиме и *разбијена духовно* неспавањем ноћним, морала је ту оскудицу јаче да осети, по што би то иначе било под другим повољнијим приликама.

И због тога, и ако 6-ог Новембра на фронту Шумад. дивизије никакве борбе није било, опет пред ноћ отворила је се била јака пуцњава пушчана по селу Радуловцу. — Ни свињче, нити икаква живина перната није тада остала на миру од гладних шумадинаца; све је то тучено било тако, да су жене бугарске морале чупати косе своје, гледајући ужасне призоре, којима је стварни покретач била глад! У тој прилици, која неможе јасније илустровати систем снабдевања храном код ове војске, није било, нити је могло бити икаквога ауторитета који би био у стању да спречи ову самовољу. Са погнутим главама, официри су морали ово све да гледе, без да су смели ма шта рећи, а да се неогреше о принцип чистога разлога, који се у овој прилици предпоставља и најчвршћој дисциплини. Колико је било у томе часу тешко дарнути у гладнога војника види се најбоље из тога, што је се то све збивало пред станом самога див. штаба, на очима самога див. команданта, који није смео ради тога ни зуба да помоли, а камоли да што по томе предузме и наређује.

И тако, Радуловац је услед немања хране морао да се жртвује нашим војницима, да подлегне овима, а ови последњи да раде у прилици овој оно од чега би се у другој стидели.

Неуредно снабдевење са храном и немање хране правилно је се тамо продужавало и даље 7-ог и 8-ог Новембра. Овога дана, као што, се зна, војска је морала повлачити се и трупе макар да су ударале у одступању на своје возове у позадини опет су трпеле у храни. Хране фактички није било, негде зато што је

у возовима није имало, а негде, што су трупни возови одступали другим путем, а трупе њихове опет сасвим другим. У данима овога одступа, било је чак и таких случајева, да су се на путу сусретале кола стројне колоре са храном, која су ту на истом месту већ дан и ноћ стојала немајући куда да се крећу, пошто нису знали где су им команде.

8-ог Нов. на Суков. мосту у овоме обзиру владао је прави хапс. Из свију дивизија било је ту кола са муницијом и храном, чији споводници тешко да су поуздано знали где су им њихове трупе. И тако, као што се види местимице је се дешавало да трупе гладују стварно, а њихови возови стоје негде, незнајући где да иду!,..

То стање, у опште такав карактер исхране остао је без поправака све до пада Пирота, па и доцније до дана прекида непријатељства, па и после овога [1]).

Но најчудноватије ће бити кад кажемо, да је и доцније кад су били већ вилашовани читави милиони за набавку брашна, и кад се у Ниш немилице довлачило дневно по 100.000 порција хлеба — да је и тада било неких оделења који су гладовали, тобон зато што прнносних средстава није било [2]). Међу тим у то доба на које мислимо (доба придоласка II полива) лежало је, ваљда, на 1000 кола на Нишком градополу за које се онда није знало чија су и којим командама припадају!..

Као што се дакле, из овога види, јасан је факат, да је војска наша трпела оскудицу у храни и средствима у опште за живот, за сво време од кад су концентрисан па све док се рат није окончио.

---

[1]) На Белави оделење пешака које је на предстражи било, 17-ог Новембра морало је јести само месо, јер пре тога два дана хлеб није примило.

[2]) Оделења која су радила на шанчевима у ололини села Врежиле, око Ниша.

Узроци пак томе били су и недовољност хране у слагалиштима; недовољност и неспремност средстава (возова) и станечне потребне администрације, која би се за све ово имала да брине. Другим речма, наше су трупе триеле оскудицу у храни у поменутом времену непрестано из једнога разлога, а то је: што није имала иза себе уређену *оперативну основу*. Јер да је тога било, онда неби било ништа од онога што смо напред испричали, као што би морао бити и другојачије расположење и поверење трупа у своје команданте и командире, да је се усвоје време на систем изрне и снабдевање војске у опште од стране надлежних озбиљна пажња обраћала.

Што пак то све није у своје време било предвиђено, што није било *оператив. основе* кад је требало; криве су биле само тадање прилике под којима је војска наша мобилисана, концентрисана и у рат уведена, јер оне тада у Србији најмање су биле зато повољне. Влада је ондашња дакле с' избором на то овде дупло одговорна, *јер је била необично брза онда, кад је требало најозбиљније да мисли.*

Но та брзина њена у решавању таквих питања као што су мобилизација и рат, није остала и без других даљих исто тако озбиљних последица.

Мислећи, ваљда, да ће са Бугарском за 3 — 4 дана бити готова што наравно није нимало било немогуће, као што ће мо даље видети, она је са онако исто лаким погледом превидела и друге битне потребе ратне као, што је чинила са системом изхране. Јер иначе, да њено владање у то доба није било израз тога, да је она бар у другоме чему озбиљније мислила, — онда како би се објаснити могао онај кобан факт по коме је она са 7.000.000 пешачких метака у рат ушла! И дојста других мотива сем горњих, није зато могло бити; веровање, да је Бугарска слаба и да ће је оно наше војске што је било мобилисано од мален прегазити за најкраће

време, њу је оснажио, њу је навео да рескира, и она је рескирала! Пошла је дакле у рат, не само без довољно средстава за живот, него и без довољно муниције!

Па шта је после сљедовало из овога кад се очито видело да се њене наде нису могле испунити, кад се видело да се Бугарска није могла за 3—4 дана прегазити?

Нешто необично 12 Новембра бој се бије на Нешковцу, после фаталнога повлачења са Сливнице, Бугари надиру у правцу к' Сукову и даље, и у сред тога боја, и у томе часу кад је питање о утрошењу муниције на последњем месту требало да буде, ту је оно било на првоме! До тада је се само дошаптавало да је муниција у опште у деповима омањила, а тада је се и депешом (шифрованом) команданту Нишавске војске из штаба врхов. команде јављало *„да се муниција штеди“* — јер је нема.

Противник повратио Сливницу, и науман да дере преко сукова к' Пироту, у које име и стигао на нашу границу, и тад нема муниције?! Са једне стране трпње од немања хране, са друге опет долази друга несрећа, и то у најкритичнијем часу: *немање муниције*!... Ужасан један појав, — појав који је у стању да омалодуши у часу и најобичнију снагу једне најбоље војске а камо ли шаку наших гладних војника дотле непрестано храбро борећих се. И зар је после овога чудо, што је се од овога кобнога дана датирао прво, случај *„самоодбрањивања“*, и код најбољих трупа наших Шумадинаца. као и оно што су Бугари 14-ог Новембра у смакнутим батаљоним колонама могли одмаршпрати на 3 километра пред варош Пирот, — отвореном равницом?!!...

Мислили ко да је ово произашло из бугарског јунаштва и да су због тога они онако триумфално

пред Пирот дошли? Не, то ни је учинило. Учинило је немање муниције код храбрих наших трупа, и то је било један од најглавнијих узрока што је било повлачење са Сливнице наређено; што се и без борбе тако рећи до Пирота дошло, и напослетку што је и сам Пирот пао.

Као што се види, последице немања муниције, не само да нису биле мање кобне од оскудице хране по этвар нашу у току овога рата, него напротив, биле су још теже и ужасније, — што свега извесно неби било да је се унапред *озбиљно* и *патриотски мислило* и радило. —

Трећа, такође важна последица ове пренаглености и недовољне промишљености ондашње владе оличена је такође у оскудици, која је се трпела за време операције у завојноме прибору рањеничком и осталом санитет. потребама. Колико је санитет. наше војске за овај рат био спраман, и шта се све збивало тамо, треба прочитати, најновије дело Др-а Владана Ђорђевића, бив. начел. санитета врх. команде[1]), где ће се то све моћи видети.

Као четврта кобна последица владине безобзирности може се узети, да је била и цифра мобилисане војске; јер да је се другојачије радило у очи огласа мобилизације т. ј. да је се више рачуна водило о одговорности била онда би извесно и цифра војске узета већа у самоме почетку, те се неби доцније, после неуспеха на Сливници, на врат на нос морао други позив позивати и у земљи само незадовољство једно стварати.

Неби, дакле, на крај крајева било оно, што је се десило 16-ог Новембра, а то је: да Србију и Бу-

---

[1]) Историја Срп. војног санитета, књига IV. написао Др. Владан Ђорђевић, итд.

гарску, пре него су се тако речи људски и видле на бојишту, развађа неко трећи, за кога се уопште зна да није никад био пријатељ српства и са основом се сумња, да случајно баш тај трећи није Србију у овај рат са *Бугарском* и увукао.

Но нека буде све овако. Нека је у ствари влада ондашња на овакав један начин најочитије обелоданила своју политичку неувиђавност *(својим разноврсним поступцима поводом пловдивскога преврата и рата са Бугарима)*, нека је баш и починила и остале погрешке које смо напред навели, а које су међу тим израз превиђања правих и истинских потреба и интереса свога народа на и рата, — нека то све, велимо, буде тако, — питање је сад, дали је поред свега тога, поред свих погрешака што их је влада тадања починила, било ипак каквог излаза, да се ратна циљ овим ратом опет постигне? Другим речма, јели поред свега казанога било начина да се опет до *„Сливнице“* недође, и, ако је било, онда у чему је се он састојао?

Ми велимо, да је било начина да се рат добије поред свега напред побројанога, и да је тај начин лежао једино у мудроме и енергичноме вођењу операција и непосредном командовању трупа, после огласа рата, јер да су ове биле вeђене онако како је требало ратна циљ би се ипак постигла!..

Да то дакле докажемо:

У тренућу огласа рата ми смо имали на окупу око Пирота три дивизије; четврта је се налазила на Дешчани кладенцу. Узевши у рачун само пешадију, без осталих трупа, све те трупе износиле су на броју око 34.000 бораца.

Међу тим, у то исто доба, Бугари су имали само 11 батаљона на Сливници и пред овом (Царнброду, Трну и Софији), 11 других батаљона налазили

су се тада у Ћустендилу, Дубници и Самокову, готови да марширају, чим налог добију. Остатак Бугарских трупа (свега 10 батаљона) налазио је се даље, као што знамо, у Филипопољу, Трнову и Јамболи. Румелиотску војску ми овде небројимо, пошто се она тада у Бугарску није рачунала.

Кад се сад према овоме узме у обзир обострана ситуација у тренућу огласа рата, снаге обеју страна и све што је са тим у вези било, — опда је врло појмљиво да је вероватност успеха била на страни онога који се на решавајућу тачку надмоћнији покаже, а то ће рећи ко пре са више снаге и више енергије на Сливницу дође. Сливница је, на сваки начин, морала бити непосредни стратегијски објекат операција наше војске пре Софије, и то од онога часа одкад је кнез бугарски решио да се пред Софијом брани.[1]) Но да ко бројно јачи на решавајућу тачку буде први, требало је пре свега кретати се и то што брже јер је од тога све зависило. Нарочито је то за Бугаре важило; јер су они били у тренућу огласа рата тако раштркани да су трупе другопоменуте могле бити на Сливници тек после 3 дана марша, дакле око 5-ог, а оне из Пловдива, Трнова и Јамболи једва око 7-ог Новембра.

Међутим наше трупе у поменутом тренућу биле су у сретнијем положају толико, што су два пут биле ближе Сливници од Бугара, па су према томе за толико и пре дoћи могле. Као што се види, дакле, у целој ствари, у целом питању о успеху или неуспеху ратном, решавала су два важна елемента а то су: *одстојање* и *време*. Ко пре дошао буде на

[1]) Кад је примио депешу и видео да је Србија дојиста Бугарској рат огласила, кнез бугарски десио је се тада у Филипопољу и одмах је почео премишљати: дали да се брани пред Софијом или иза Софије. Разлози који су учинили да се решио за обрану пред Софијом били су што је држао да ће српске трупе бити задржане код Сливнице са његовим предњим оделењима, док он нестигне са осталим трупама, што је у ствари и било.

бојиште надмоћнији, тај је имао изгледа да својом надмоћношћу потуче слабијега, па пошто то учини, затим даље да се креће, и на путу довршује своје прве успехе, тукући на маршу оне што придолазе постепено у помоћ повученим трупама. И једна и друга страна дакле морала је радити још у самоме почетку *решително*, и без и најмањега *оклевања;* јер, као што се види, све је зависило од *брзине* рада и *одсудности операција.*

Да су то највише команде и једна и друга добро појмале нема никаке сумње, јер иначе неби се могло да објасни одкуда она муњелита одлучност Краља Србије да у очи 2-ог Новембра за ноћ из Ниша у Пирот војсци дође, нити она енергија кнеза Бугарског, коју је у првоме моменту развио био, крећући трупе своје на Сливницу.

Судбина рата зависила је дакле, уопште од тога која од двеју зараћених страна буде *одлучније* и *брже радила и до тога је стајало све!...*

Према томе и улога наше војске била је самим положајем ствари јасно одређена. Како до Сливнице од Пирота није било више од једнога и по дана обичнога марша, то је она, бар главни део њен (од Пирота), могла слободно бити пред Сливницом после два дана, рачунећи да се пола дана изгуби на борбама дотле. Трећи дан, имала би да стигне и четврта дивизија из Трна. На тај начин против 11 батаљона бугарских на Сливници и околини било би 3. Нов. у вече три српске дивизије, концентрисане, у јачини од 28 батаљона (26.000) тако, да би 4-ог Новембра могли бити слободно нападнути и потучени оних горњих 11 батаљона са овом снагом, а после тога даље и к Софији сузбијани. Тога истога дана пришла би и четврта дивизија, која би у том случају имала бити главна резерва целој нашој војсци на Сливници, у даљем маршу к Софији, који би се сутра дан (5-ог) одмах могао продужити.

За време док би се тукла битка на Сливници између 11 батаљона бугарска и 3 наше дивизије, 4. Новембра, батаљони би бугарски без сумње јурили, својима у помоћ, где би стигли тек 4-ог у вече, дакле после боја, управ онда, пошто би све било свршено. Шта би после сљедовало; дали би се Бугари из Ћустендила и других напред поменутих места на глас о своме поразу на Сливници, на путу зауставили, или би продужили марш даље у истом правцу, као, и шта би све после отуда произашло, — то је питање случаја и прилика.

Главно је то, да би наступила овака ситуација на обема странама 4-ог Новембра, *само да је било одлучности и енергије код команданата наших дивизија;* 5-ог Новембра продужио би се извесно марш даље к Софији, а 6-ог или најдаље 7-ог, учинио би се крај рату, пошто би Бугари извесно, после толиких неуспеха својих пристали на мир, који би им понудила у критичном тренућу, на њихову тражњу, интервенција сила...

Но рецимо сад, после овога, да због бораба на путу до Сливнице није се могло доћи за два дана (од Пирота), што се у ствари несме да предпостави и да су трупе трију дивизија (Дунавске, Дринске и Шумадијске) па и оне четврте (Моравске) стигле с' тога тек 4-ог увече тамо (т. ј. онда, кад су и Бугарске трупе са југа (од Ћустендила, Дубнице и Симокова имале поћи на Сливницу). Нек се предпостави, дакле, и оно што се неда предпоставити, — онда се само по себи намеће питање: о односу снага заједничких тога дана. Разлике је неке морало на сваки начин бити, јер је то био трећи дан, после бугарског непрекидног марширања.

Та пак разлика била је у томе, што су дотле бугари имали свега на Сливници 11 батаљона, а овога дана у вече придошавши 9 батаљона, по-

пели су ову цифру на 20 батаљона[1])! Но баш и такав бројни однос између нас и Бугара неби био хрђав тада, само да су све три наше дивизије тога вечера дошле пред Сливницу, јер би ми тада имали 31.000, док би Бугари рачунали само са 20.000 војника. Остатак Бугарских трупа према предњем прорачуну, стизао би поступно са румелиотима, тако да би тек око 8 Новембра на Сливници били.

Према овоме рачуну нашем до 7-ог или 8-ог Новембра наша војска имала је бити све непрестано у надмоћију над бугарима, а после тих дана обе стране бројно би се изједначиле. Доцније, после тога времена надмоћније би њихово претегло, пошто ми неби могли добити никаквих подкрепљења.

Па шта сад после свега све ово значи? — Значи, да смо ми могли насигурно рачунати на успех до 4-ог Новембра. Од овога дана, пошто је се ситуација сасвим променула, до 7-ог Новембра, успех је за нас само *вероватан* био; од 7-ог до 8-ог био је *сумњив*, а од овога последњег дана *немогуће*.

Промотрили се ова ствар са стране, како се хоће, најобичније војничко око, најобичнији посматралац, мора ће одобрити да у овоме што рекосмо двоумице нема. У овоме питању пресуђује, чист рачун *одстојања* и *времена*, и тако мора бити.

Једино још што овде може свакога патриотскога Србина заинтересовати јесте питање, зашто ми да неизвучемо све оне користи, које нам је овако повољна ситуација првих дана још по огласу рата нудила; зашто да ми неби још 6-ог Новембра пред Софијом били, кад нам је у то име све на руку ишло? Зашто да наша храбра, и из ранијих ратова цењена војска сигурној једној победи предпостави један такав неуспех, као што је *„Сливница“*?...

---

[1]) 2 бугарска батаљона, од оних 11 што су били у Ћустендилу, Дубници и Самокову, нису се кретали него су остали на својим местима до даље наредбе.

Да се на то питање одговори стварно, нетреба далеко ићи, треба само учинити једну кратку рекопитацију онога што је предходило.

Обрнућемо се тога ради само Шумадијској дивизији и онда ће нам бити доста.

Као што је познато, већ дивизија ова по једноме налогу, добивеним у очи 2-ог Новембра, требала је да буде спремна за марш, а по другоме имала је сутра дан *рано* да пређе границу. Али она то није урадила, него је у место ујутру, границу, прешла тек после подне око 2 часа. Ту јој је пропало у времену неколико часова.

После овога на Бањскоме долу ствар није била озбиљна. Из овога разлога могло се још тога вечера даље ићи, па доћи пред саму Врапчу и ту заноћити.

Сутра дан могла је се тако рано тући битка, која би се свршила најдаље до подне, а после подне продужити марш даље — Брезнику или Сливници

Али ова дивизија није тако радила, него је после борбе на Врапчи остала на истоме месту, да почива на трофеима славе од овога дана (3. Нов.) те је зато опет изгубила *пола дана*, што са оним раније изгубљеним у времену, чини *један цео дан*.

Долази сад следећи дан (4. Новембра), где она губи опет пола дана по-што до подне ништа није радила. Чарка на Илочи између предњих трупа XII пука противу шаке Бугара, који су бранили одступницу, за Брезник из Трна никако се неможе сматрати као икакав озбиљан рад, који би по својој вредности могао да оправди губитак горњег времена читаве једне ддвизије !....

Даље, — дивизија добија наредбу да са Врапче (4-ог Нов.) маршира Сливници; али она то нерадии него место да иде тамо, где јој се заповеда најкраћит путом , она, напротив , ради на своју руку, и тога дана увече у место пред Сливницу , она до-

лази у Неделиште и најашава на позадину једне читаве дивизије.

На овакав начин, нешто оклевањем до подне, а нешто безцељним маршем Неделишту, она губи и овде цео је дан, што са оним раније чини управ два *дана*. Све ово чини, да дивизија ова уместо да је за прва два дана прешла 40 к. метара и дошла пред Сливницу, она је једва учинила половину тога пута, пошто од Пирота до Неделишта нема више од 23 к. метара.

Врховна команда, рачунала је да ће командант ове дивизије извесно 4-ог Новембра пред Сливницом бити, и зато је као што је казано већ, била и наредила напад са три дивизије (Дунавском, Дринском и Шумадијском) за 5. Новембар. По тој заповести Дунавска дошла је тога дана на Три-уши, Дринска у Брлошницу; али Шумадијска није слично томе учинила, и дошла на одређено јој место, него, на против, сишав са стратегијскога маршевога фронта дошла је из Вранче у Неделиште, — у позадину — последње дивизије!

Довде су, прошла узалуд *два дана*, а сад ћемо одавде поћи даље, да видимо како је исто тако напразно отишао и *трећи дан*.

Тиме, што је пуковник Бинички *неправилно крећући се дошао са дивизијом својом у Неделиште*, учинио је поред осталога, и то, што му је сад понова, требало *читав дан* марша за пут до објекта, или места где је требао да буде пр. дана, а то је у очи 5-ог Новембра. Да то пак узмогне учинити требало му је читав дан времена, и то му се као што је познато, из познатих разлога одобрило. Та околност после, наравно, изврнула је целу ситуацију, толико, *да се налог за напад 5-ог морао одложити 6-ог Новембар, и тако пропадне и трећи дан!..*

Међу тим док смо ми овако дангубили, Бугари су марширали ванредно брзо, тако да су знатним

делом још 4-ог увече на Сливницу стигли. 11 батаљона Бугарске војске, претворено је овога дана у вече уједаред у 20. који су очевидно сви стојали противу саме Дунавске дивизије, јер је Дринска била неколико к. метара десно од ове.

Јели Бугарима била позната тадања наша ситуација или не, о томе нећемо да говоримо. Главно је, да су они радили тако, да су се подпуно користили *тунезгањем* Шумад. дивизије, које је тога дана по Дунавску дивизију било *фатално*. И та фаталност учинила је, као што знамо, да су на Сливници цео дан грмели топови, док је Шумадијска за сво то време *као изгубљена блудела по гудурама и планинама, обезглављена и од свога команданта напуштена!*

Дошао је најпосле и 6-ти Новембар, кад је требало радити оно, што је било за 5. наређено, *па и тога дана ништа*. Тај дан пропао је као што знамо, само у распоређивању трупа, а од напада ни помена.

На тај начин пропао је и *четврти дан*, јер сем чарке на Бањскоме долу (2 Нов.) и борбе на Врапчи (3. Нов.) *до 7-ог Новембра ова дивизија ништа више није озбиљно урадила!*

Напослетку дошао је и 7-ми Новембар, пети дан по огласу рата, — онај дан који је решио судбину целе војне. Овога дана, истина, биле су све дивизије пред Сливницом; али су биле тако између себе раздвојене и поцепане, да је фронт свију скупа износио на 30 к. метара.

Пред оваком једном необичном ситуацијом може сваки појмити у како се тешкоме положају налазио Врхов. штаб, 6-ог Новембра у вече. — Бугари непрестано придолазе и ојачавају се масама на Сливници. Ми пак раштркани на једноме ужасно широкоме фронту, без потребнога јединства и целине. Вести, да се противник концентрише и креће час овде, час онде, у намери да загрози одступници наше

војске такође су сваки час долазиле; затим неуспех 5-ог и нерад 6-ог Новембра, ит.д. ит.д.

Све то скупа на сваки начин дало је основа довољно Врхов. штабу да се поколеба у веровању о чврстини своје снаге, и да се реши на прикупљање дивизија к Три-ушима, у цељи стављања одпора, на тој страни, пошто се држало да ће опасност првенствено отуда доћи.

И у то име он наређује, као што знамо, прикупљање свију трупа у очи 7-ог Новембра. Пуковник Мишковић по пријему налога одмах поступа по њему без одлагања, маршујући још исте ноћи из Брложнице на Баалин.

А командант Шумаеијске дивизије? Шта он ради?...

Он то нечини!...

Он одбацује тај налог; остаје онде где је до тада био, мирно спавајући, да ради одморан сутра оно, што он налази за боље.

Па јели урадио бар оно што је мислио, да ради сутра дан? —

Боже сачувај! Ништа! — Учинио је неколике нове распореде на своме положају, и то је све. Затим је пошао у Драготинце да руча, пошто је пре тога огласио битку на Три-уши за чарку!..

А после тога?

После тога он се тек освешћује, види да је на Три-уши права битка, па уместо да својим трупама изда налог за кретање у правцу боја; он се опет губи, и као ван себе, јури са целим штабом својим на Баалин трупама Дринске дивизије, где остаје све до катастрофе на Три-уши.

На послетку, — кад је све било свршено, кад је Дунавска дивизија на Драгомански клаиац најурена била, — он се враћа својим Шумадинцима, који су као што знамо, све дотле скрштених руку, као у какву понораму, гледали битку Три-ушку, наређује

напад под ноћ. *а сам иде на десно крило своје да тражи везу са Топаловићем!*

Шта је све ово значило, држимо да је излишно објаснавати нарочито. То треба да протумаче сами читаоци. Наша је дужност само да кажемо толико, да је довољно било ово што довде наведосмо, па да се види, на какав је грозан начин хтело име српске војске овде да буде понижено, на који је начин. 7-ми Новембар постао у пуноме смислу фаталан — на који смо начин добили *„Сливницу!“* Ако је где, код других дивизија какве неправилности било, ушта нетреба сумњати, може се слободно казати да је то све ништа, пред овако живим фактима крајње несавесности и ненаситне спекулације, којом је било надахнуто командовање једне од најбољих наших дивизија.

Јер да је командант Шумадијске дивизије, без обзира на све раније, бар 7-ог Новембра или налог извршио, или овога дана по дужности, кад је битку видио, правце к њој јурио са својим трупама, цела ствар, као што смо напред казали, добила би други облик, и место пораза, дошла би извесно победа!

Овако он то није урадио *и зато смо добили „Сливнацу“....*

Но *Сливница* није потпуно дошла само од ове стране. И друге погрешке, код неких дивизија, у неколико припомогле су томе, само што се те погрешке као што рекосмо по природи њиховој ни издалека немогу сравњавати са онима, што их је починила Шумадијска дивизија. После, кроз остале погрешке нигде непровејава дух спекулације, каквом дишу операције поменуте дивизије, него ако их је било оне су *истицале чисто из карактера заповедничког,* што је у осталом сасвим природно.

Природа човека чини да је бржи или спорији у својим предузећима, да је одвише одлучан или одвећ *методичан.* Ако сад и операције на себи буду имале овакав исти карактер, што обично бива, онда

вођ зато није ни мало одговоран, него су зато криве прилике, које су утицале на избор његов.

Међу тим ствар сасвим обратно стоји код онога, који као вођ у рату ради нешто на своју руку и наопако. Такав је фактички крив за зле последице својега рада, ако их буде; јер спекулација и природа немају ништа међу собом заједничкога.

Ми мислимо да је ово јасно, и да је после овога свак убеђен, одкуда нам је дошла *Сливница*...

На војничкоме путу, дакле, није се могло ништа помоћи нашој лошој државној политици, и то не с тога, што смо тобож мало војске имали, *„што нам се војска није хтела да бије;“* [1]) што нисмо имали довољно хране и муниције, — него само с тога, *што смо са операцијама у рату безпримерно туњезгали, у чему нека нам је најбољи пример Шумадијска дивизија!...*

Сливница је, као што се види, била кобна по нас, но она може бити још и срећна за нас, — само, ако умеднемо све користи, бар за унапредак из ње извући.

Политика државе наше, и *војска* као снага земље, — две су главне чињенице данас, које треба на првоме месту и што пре, *Сливницом* да се користе.

Остало ће све доћи само по себи. —

---

[1]) Речи команданта Шумад. дивизије и других, у више ранијих прилика. —

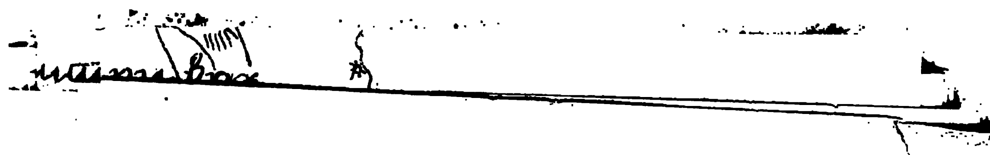

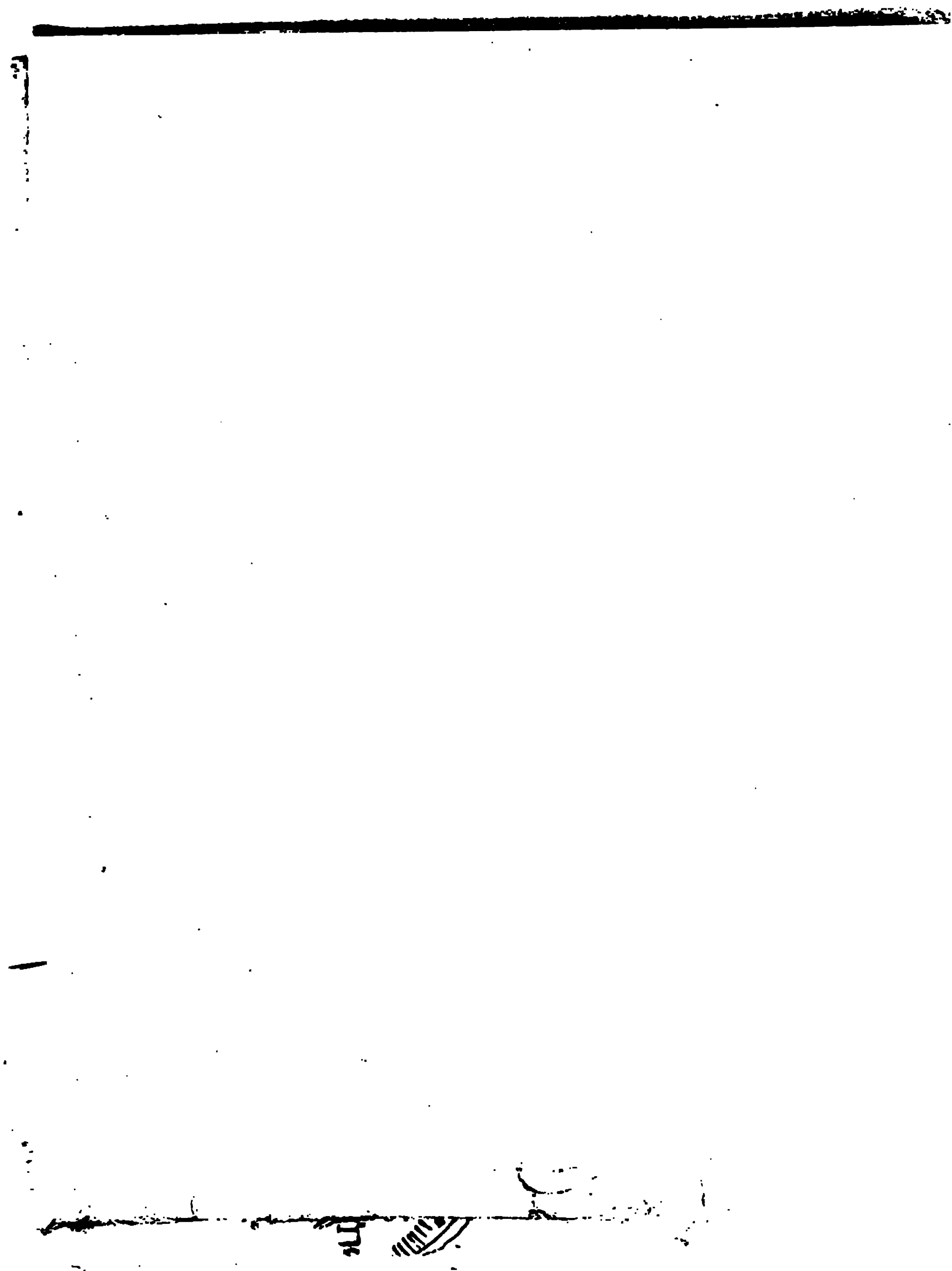

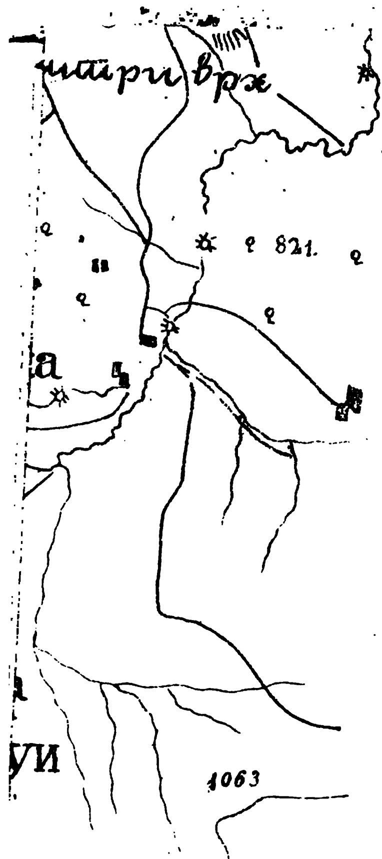

ишари врх
821.
а
уи
1063